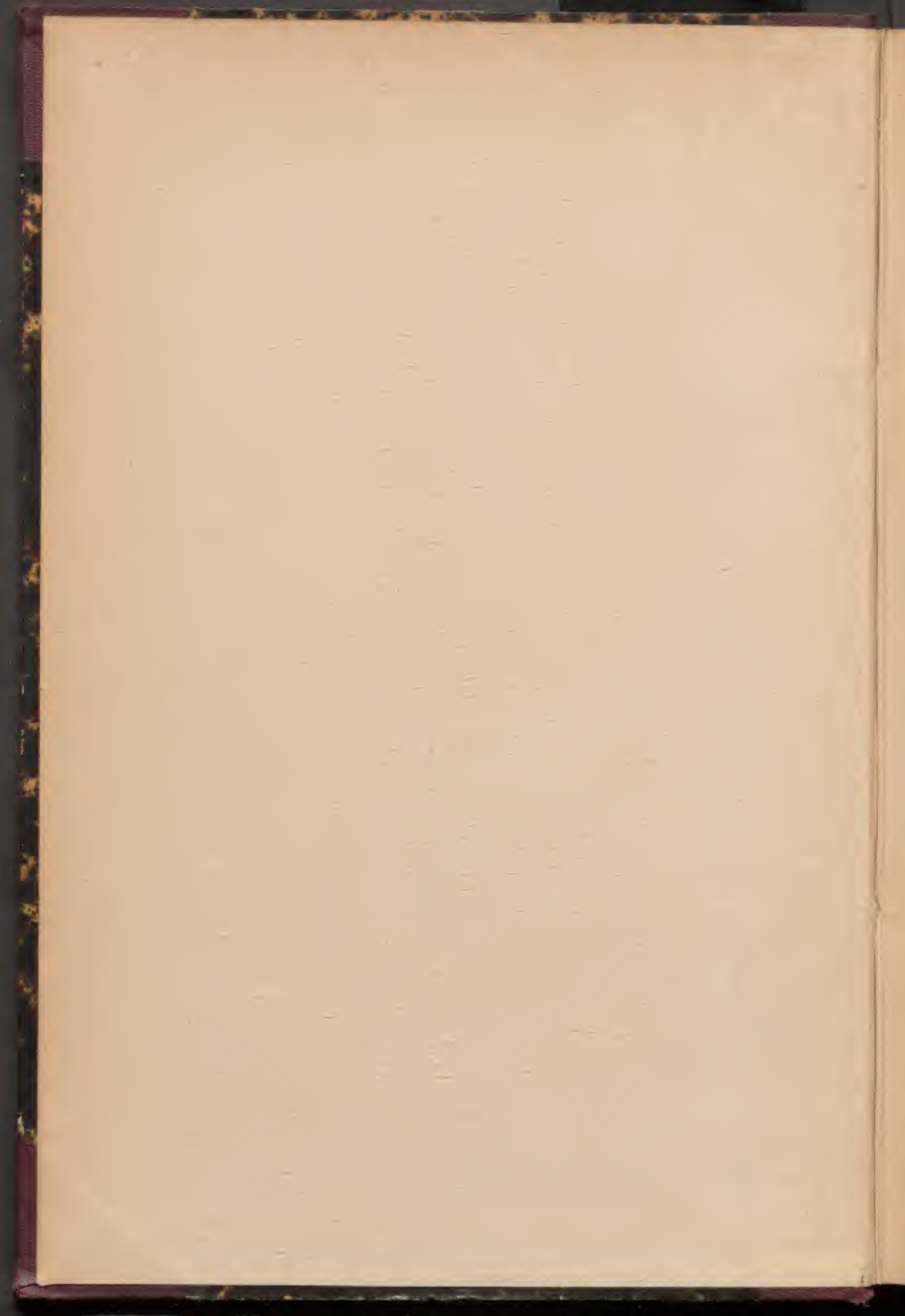
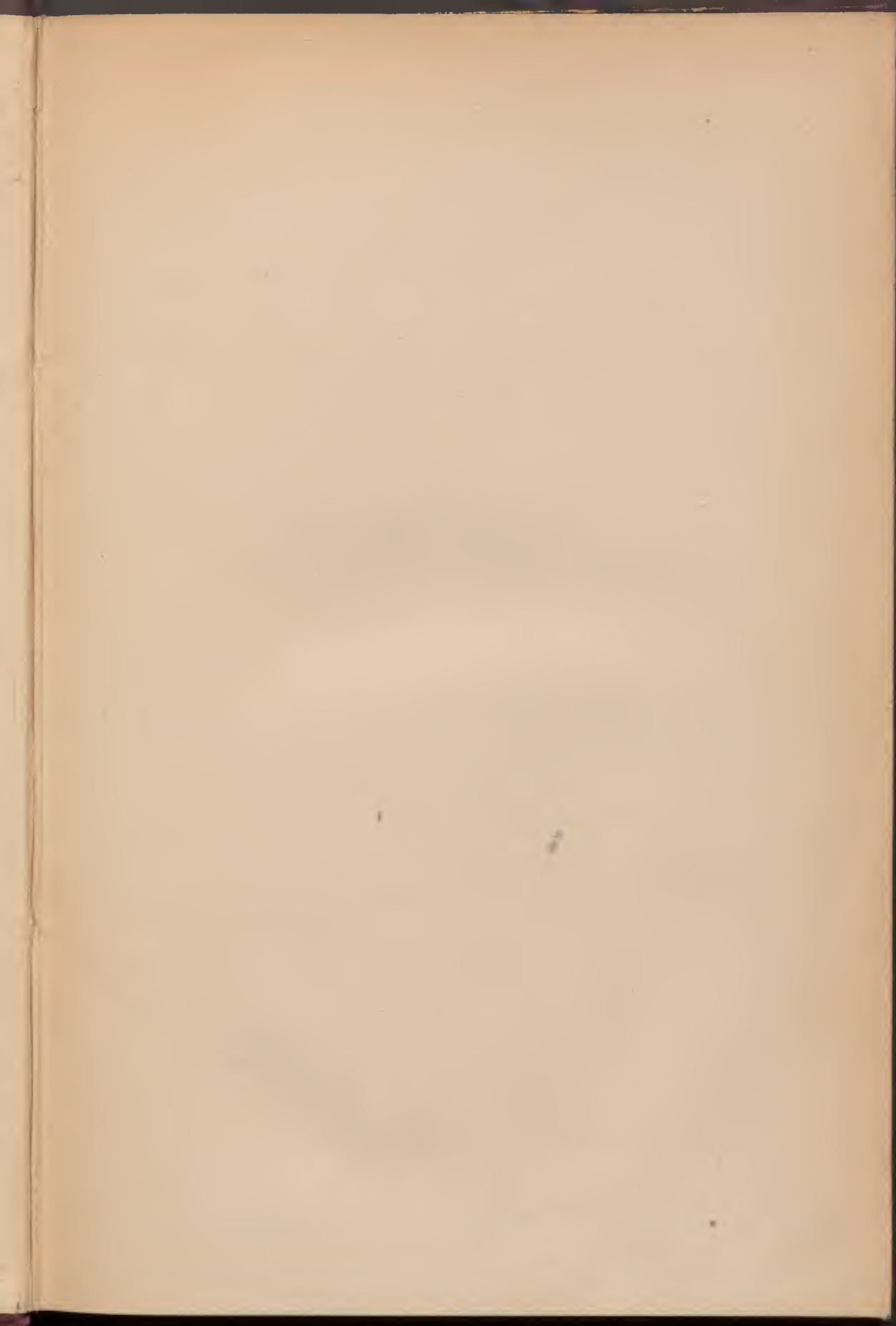
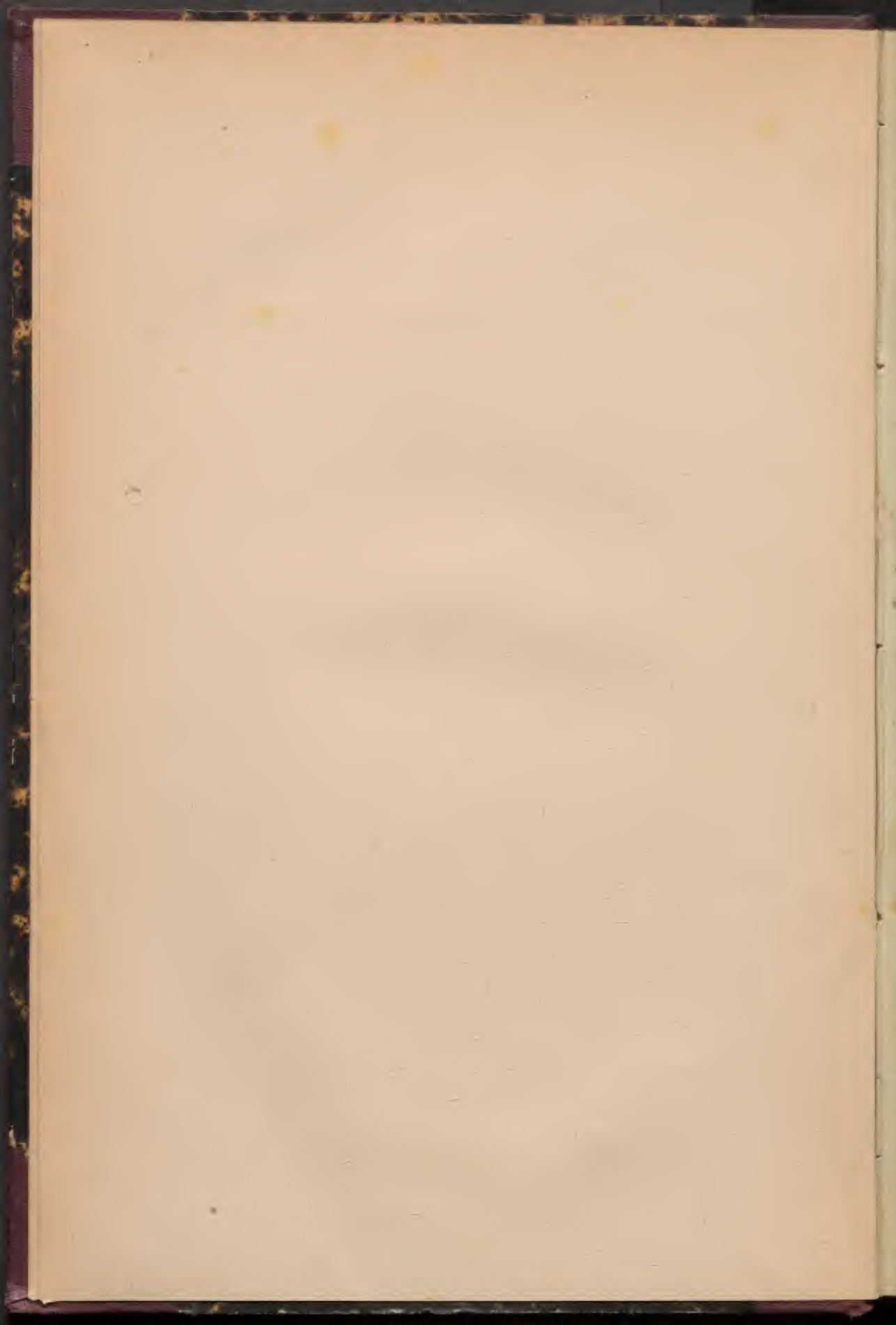

820

L. II. 5

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7 1890

Յ Ո Ւ Լ Ի Ս

1890 № 7

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	Էրես	
1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱՐԵՏԻՔ . . .	935	Հողալին խնդիրը Անդրկովկասում:
2 ՄԱՆԻԼԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ . . .	945	Միաժան (բանաստ.):
3 " " . . .	946	Ձեծաղիկ (բանաստ.):
4 " " . . .	947	Մանրուք (բանաստ.):
5 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	948	Ողջուն քեզ, սենեակ... (բան.):
6 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ.	949	Հեղինէ (չարունակ.):
7 ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ . . .	1001	Համալն. հողատ. երև. Նահ. (չար.):
8 Ա. ԲԷ, Ն. Ն.	1012	Գրախօսութիւն:
9 ԼՈՒՍԻՆԻ	1017	Ամուսն. Գրօնիկ: Ուսուչց. ուսման:
10 ԼԷԹ	1026	Մեր կեանքից:
11 Շ.	1037	Եւրոպան և Աֆրիկայի բաժանումը:
12 ԽՄԲ.	1050	Խմբադրութեան կողմից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Гипография М. Д. Ротшианца, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1890

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7 1890

Յ Ո Ւ Լ Ի Ս

1890 № 7

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1890

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 11 Іюля 1890 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ¹⁾

II

Մեր առաջին յօդաձևում Անդրկովկասի Հողային խնդրի մասին մենք կանդ առանք հետևեալ կէտերի վերայ.

Հողի (այսինքն Հողի սեպհականութեան, Հողի տիրապետութեան և Հողից օգտւելու) մասին օրէնսդրութիւնները լուսաւորեալ երկիրներում կազմել են նոյն այդ երկիրների պատմական զարգացման համար մեծ էպօքներ:

Այդ հողատիրական օրէնսդրութիւնները արգասիք են եղած հասարակաց կարծիքի զօրեղ հոսանքների, որոնց նախապատրաստողն են եղել մամուլը, գրականութիւնը:

Անդրկովկասում, ուստաց տիրապետութեան օրերով, կատարւած են բազմաթիւ փոփոխութիւններ հողատիրութեան մէջ: Հողային պայմանները կանոնաւորելու թէ միտքը և թէ ամբողջ քննադատական պրօցեսը կատարւել են բարձր կառավարչական շրջաններում:

Հողային օրէնսդրական ակտերը մեղանում անցել են աննկատ, եղել են փոփոխական, առանց յարատեւութեան և ունեցել են յաճախ միայն քաղաքական բնաւորութիւն, որպէս այդ լինում է դեռ ևս ստոր կուլտուրայի մէջ գտնւող նւաճւած երկիրներում, ուր քաղաքացիութիւնը դեռ ևս հաստատ արմատ չի բռնում:

Մենք յայտնեցինք, որ Անդրկովկասում, մասնաւորապէս Թրքահայկական նահանգներում մոտցած Հողային օրէնքները մի խառն արդիւնք են նախ թուրքական և հայկական նախկին կարգերի, ապա ուստական հայեացքների հողի, կալւածատիրոջ և գիւղացիների

¹⁾ Զօդւած առաջին տես «Մուրճ», 1889 թ. սեպտեմբեր. № 9.

մասին թէ 1861 թւականի ռուսական հողային ղեֆօրմներից առաջ և թէ ղեֆօրմներից յետոյ և երրորդ՝ արևմտեան-եւրոպական ազատիչ ազդարական ղեֆօրմների ազդեցութեան:

Այս մենք յայտնեցինք, և թէ մեր Կովկասեան հողատիրութեան օրէնքները ոչ միայն յաճախ փոփոխուել են, այլ և ներկայումս նոքա վերաքննութեան առարկայ են կառավարչական շրջաններում, և յորդորեցինք մեր թէ հայ և թէ ռուս մամուլին՝ սրտին մօտ առնել հողային խնդիրը և պարզաբանելով դորա վերաբերեալ բոլոր հանգամանքները՝ աշխատել երկրի պահանջները զգացնել տալ բոլոր ընթերցող հասարակութեան՝ հասարակաց կարծիք կազմելու նպատել:

Այս բոլորը մի անգամ հաստատելուց յետոյ, մենք անցանք Կովկասեան և մասնաւորապէս Թրքա-հայկական նահանգների հողատիրութեան ռուսումնասիրութեանը, կանգ առնելով առ այժմ միմիայն պետական (գօսուղարսուէննիէ) կուլաժ գիւղացիների հողատիրութեան վերայ. խոստանալով հետեւեալ անգամների համար պարզել զոցա վերաբերեալ ցայժմ կատարւած ղեֆօրմների էութիւնը:

Այս մէկ բանը կրկնենք անցեալ յօդւածից, քանի որ այդ ամենաանհրաժեշտն է Կովկասեան հողատիրութեան ռուսումնասիրութեան համար: «Մնորկովկասի նահանգները ամենից առաջ պէտք է վարչական տեսակէտից, բաժանել երկուսի.— նահանգների, ուր հողերը կառավարւում են քաղաքացիական օրէնքներով, և նահանգների, ուր հողերը դուրս են սովորական վարչութիւնների ձեռնհասութիւնից: Այս վերջիններին պատկանում են՝ Զաքաթալի, Դաղստանի, Կարսի ու Բաթումի շրջանները, որոնց նկատմամբ ընդհանուր հողատիրական օրէնքները զօրութիւն չ'ունին և դուրս են պետական հողերի միջնորդութեան ձեռնհասութիւնից: Այդ շրջաններում տիրում են բացառիկ օրէնքներ: Իսկ ուր մտած է կանոնաւորութիւն հողերի նկատմամբ և հողերը ենթարկւած են որոշ քաղաքացիական օրէնքների, դոքա են՝ Քիֆլիսի, Քութայիսի, Երևանի, Գանձակի և Բաքուայ նահանգները:

«Այդ նահանգներում զոյութիւն ունին երեք տեսակ հողատիրութիւն: Երկրիս հողերի մի մեծ մասը պետութեան սեպհականու-

Թիւն է, մի նմանապէս խոշոր մասը՝ ազնւական կալւածատէր դասակարգի սեպհականութիւն է, իսկ համեմատապէս մի փոքրիկ մասը՝ գիւղացիների սեպհականութիւն է:

«Համեմատ այդ երեք կարգի սեպհականութեան, գիւղացիները կենում են կամ պետական հողերի վերայ, կամ ազնւական կալւածատէրերի և կամ իրանց սեպհական հողերի վերայ:

«Այն գիւղացիները, որոնք կենում են պետական հողերի և կալւածատէրերի հողերի վերայ, ճանաչւած են որպէս պետական գիւղացիներ (գօսուղարսուէննիէ կրէստյեանէ): Այդպէս է օրէնքով: Բայց անխորի կերպով նոքա այդ անունով շէն կոչւում սովորական լեզւում և նոյն իսկ զբականութեան ու պաշտօնական թղթերի մէջ: Պետական ընդունւած է անուննել միմիայն այն գիւղացիներին, որոնք կենում են պետական սեպհականութիւն համարող հողերի վերայ, սովորական լեզւում կոչւում են կալւածատիրական գիւղացիներ (վլադէ'լէսիիէ կրէստյեանէ):

Բայց թէ ինչու նոքա, օրէնքի առջև, անխորի կերպով պետական գիւղացիներն են ճանաչւած, այդ մենք բացատրեցինք նորանով, որ օրէնսդիրը, միևնոյն անունը տալով երկու կարգի գիւղացիներին՝ կամեցել է հասկացնել, որ թէ պետական հողերի և թէ կալւածատէր ազնւականների հողերի վերայ բնակող գիւղացիները հաւասարապէս ազատ գիւղացիներ են և որ թէ դատարանի առաջ, թէ առւրքերի կողմից նոքա նմանապէս հաւասար են (այս զանազանութեամբ միայն, որ պետական հողերի վերայ բնակողները ամբողջ տուրքը վճարում են աէրութեան զանձարանին, մինչդեռ կալւածատիրական հողերի վերայ բնակողները նոյն գումարը վճարում են՝ մասամբ կալւածատէրին, մասամբ աէրութեան, բայց երկուսի տուրքերն էլ հաւասար են):

Այն հողային ըէֆօրմները, որ կատարւել են ներկայ դարումս սուսաց իշխանութեան ձեռքով, Անդրկովկասի թրքա-հայկական նահանգներում, վերաբերում են հենց միմիայն ազնւական կալւածատիրական հողերին, որոնք որպէս իմացանք, թէև բաւականին խոշոր բայց և այնպէս միայն մի մասն են կազմում նոյն թրքա-հայկական նահանգների հողերի: Իսկ միւս կողմից վերաբննելի հողային օրէնքները և կարգերը վերաբերում են ոչ միայն կալւածատիրական հո-

ղերին, այլ և պետական հողերին: Մամուլի կողմից ուսումնասիրելու և քննելու ասարկան այդ իսկ պատճառով պէտք է կազմել ոչ միայն կալաճատիրական հողերին վերաբերեալ կարգ ու կանոնները, այլ և պետական հողերին վերաբերեալները: Բայց մինչդեռ պետական հողերի մասին օրէնսդրութիւնը պարզ է և մի քանի խօսքով բացատրող, կալաճատիրական հողերինը, ընդհակառակը, աւելի բարդ է և կրել է բազմաթիւ փոփոխութիւններ, առանց որոնց կանխաւ ծանօթութեան անկարելի է խնդրի քննութեան մէջ մի քայլ առաջ անել: Ահա այդ պատմական մասին է, որ այժմ դիմում ենք:

Թրքա-հայկական նահանգներում ազնւական կալաճատիրական դասակարգին պատկանողները կրում են այլ և այլ անուններ՝ բէգ, աղալար, մելիք և միւլքապար: Կալաճատիրական դասակարգ, որ գտաւ ռուսաց իշխանութիւնը մեր երկրում՝ զօքա էին: Բայց նախ որ յայտնի չէր, թէ զօքա ինչ իրաւունքների տէրեր էին և ոչ էլ զոցա ամենքի իրաւունքները իրար հետ հաւասար էին: Բէգեր զօյութիւն ունէին այն նախկին խանութիւններում, որոնց տեղը այժմեայ Փանձակի և Բաքուայ նահագներն են: Աղալարները զօյութիւն ունէին նախկին վրաց իշխանութեան Թրքա-հայկական տեղերում, որ այժմ կազմում են Բօրչալուի, Ղազախի և Փանձակի գաւառները: Մուլքադարներ զօյութիւն ունէին նախկին Հայկական երկրում (Армянск. область), այժմեայ Երևանի նահանգում: Մելիքներ (հայ) կային Ղարաբաղում (Փանձակի նահանգի մասը): Բէգեր և այլ տիտղոսաւոր անձեր կային նաև Ախալցխայի փաշալիկում (այժմեայ Ախալցխայի և Ախալքալաքի գաւառները):

Երևանի նահանգում, բացի միւլքադարները, կային նաև թիուլի տէրեր, բայց 1840 թւականին թիուլը վերածւեց տէրունական հարկի, այնպէս որ այդ դասակարգը ջնջւեց:

Բացի այդ բոլոր տիտղոսատէրերից, կային և կան նաև խաներ, որոնց իրաւունքները սակայն բէգերի հետ հաւասար պէտք է համարել, այնպէս որ խանաթան դասակարգ առանձնապէս զօյութիւն չ'ունի:

Այդ բոլոր տիպոգրաֆները ունէին և ունեն յարաբերութիւններ հողերի հետ, որոնք կամ բնակեցրած են գիւղացիներով և կամ բնակեցրած չեն։ Աւրեմն նոքա նոյնաժամանակ ունէին և ունեն յարաբերութիւններ ոչ միայն հողերի, այլ և գիւղացիների հետ, որոնք, օգտուելով այդ հողերից, յայտնի պարտականութիւններ ունէին դէպի այդ բարձր դասակարգի անձերը։

Որոնք էին այդ փոխադարձ պարտաւորութիւնները և որոնք էին առհասարակ բարձր դասակարգի իրաւունքները թէ հողերի և թէ գիւղացիների նկատմամբ՝ դոցա մասին չը կար ոչ օրէնսդրութիւն, ոչ գրաւոր յիշատակարաններ, ոչ վկայաթղթեր։ Այդ պատճառով այդ առարկայի վերայ զանազան կերպով էին նայում տեղական ուռւ կառավարիչները։ Սակայն սոցա մեծ մասը ընդունում էր, որ բէգերը և աղալարները կամ ժառանգական, կամ ցմահ և կամ ժամանակաւոր իրաւունքն ունէին գիւղացիներից սովորութիւնով որոշւած տուրքեր ստանալու, բայց միմիայն այն պատճառով, որ նոքա էին կառավարում գիւղերից շատերը ոստիկանական կարգով։ Խաների իշխանութեան անկումով, թրքական երկիրներում (Գանձակի և Բաքուայ նահանգները) կառավարչութիւնը յանձնեց կոմենդանտներին, օկրուժնի նաչալնիկներին և ուչաստիօլի զասէդատէներին, որոնք, որպէս խանութիւնների ժամանակ էր, գիւղերի կառավարութիւնը յանձնում էին բայց ոչ միայն բէգերին և հասարակ գիւղացիներին, ղեկավարելով անցողական հանգամանքների բացառիկ պայմաններով և կամ՝ կամայականութիւնով։

Նոյն էր և Վրաստանի թրքական գաւառներում (այժմեայ Բօքսալուի, Ղազախի և Գանձակի գաւառների սահմաններում), ուր գիւղերի և թաւառականների բնակատեղիները զտնւում էին աղալարների ոստիկանական կառավարչութեան ներքոյ։ Աղալարները գիւղացիների վերայ ոչ միայն ոստիկանական իշխանութիւն էին բանեցնում, այլ և զատաստանական, թէև կարելի էր ապելացիա տալ աւելի բարձր իշխանութեան։ Աղալարների դասակարգին պատկանում էին այլ և այլ տիպոսների մարդիկ՝ աղալարներ, սուլթաններ, վէլիներ և, հաջոց գիւղերում, մելիքներ։

Հաջոց նահանգում (այժմեայ Նրեանի նահանգ) երկու տեսակ հողատիրութիւն կար՝ միւլք և թիուլ։ Այդ նահանգի գիւղերի հո-

դերը սովորաբար բացառապէս զիւղացիների ձեռքումն էին, որոնք իրանց հողային բերքերի $\frac{7}{30}$ մասը տալիս էին տէրունական հարկահաններին: Այդ տուրքը երկուսի էր բաժանուած՝ մէկ մասը կոչուած էր միւլք և հասնում էր միւլքդարներին, իսկ միւս մասը կոչուած էր թիուլ և հասնում էր տէրութեան գանձարանին:

Միւլք ստանալու իրաւունքը տրւում էր պարսիկ կառավարութիւնից պետական ծառայութեան մէջ դոնւոդներին, որպէս նաև զիւղերի կառավարի տարզաներին և տանուտէրերին: Այդ իրաւունքը ժառանգական էր: Տէրութիւնը երբեմն մէկին կամ միւսին շնորհում էր բացի միւլքից, նաև թիուլ ստանալու իրաւունքը, բայց միայն զմահ: Խանը իւր կամքով կարող էր թիուլը դարձնել միւլքի կամ երկուսն էլ միացնել և մէկ մարդու տալ: Արովհետև միւլքը ժառանգական էր և կարող էր ծախւել ուժ և կամենար միւլքադարը, այդ պատճառով միւլքի տէրերը գեռ ևս անպատճառ ազնւականներ չէին. բայց երբ 1840 թւականին ուստաց տէրութիւնը և զորա տեղ ծխային հարկ նշանակեց, միւլքադարները առանձին նշանակութիւն ստացան, որպէս երկրի կալւածատէր դասակարգ:

Քրքա-հայկական նահանգներում, նոցա նւաճելու առաջին տարիներում, բնական է, որ ոչ բէգերի և ոչ աղալարների իրաւունքները որոշ չէին ուստաց կառավարութեան համար: Այդ պատճառով, այդ նկատմամբ, զորքը թողած էր տեղական աւանդութիւններին և ուստաց կառավարիչների կամայականութեան: Այդ պատճառով յետագայ տարիներում յատուկ մասնաժողովների ձեռքով կատարեցին հետազոտութիւններ իմանալու համար, թէ ինչ իրաւունքով այդ տնտեսաւորները վաճելում են երկրի մէջ այն մեր վերը յիշած արտօնութիւնները: Այդ գործի սկիզբը զրեց վերնրալ Երմօլովը, 1817 թ., որը յանձնեց մի կատարողական մասնաժողովի՝ հաւաքել տեղեկութիւններ, վերաբերեալ աղալարների իրաւունքներին նախկին Արաստանի երեք թրքական գաւառներում (Բօրչալուի, Աազախի և Գանձախի): Դոցա հիման վերայ Երմօլովը 1824-ին կազմեց մի կանոնադրութիւն պօլսթենիէ) աղալարների իրաւունքների և պարասկանութիւնների մասին: Նոյն Երմօլովը, մի քանի փոփոխութիւններով, հաստատեց Աուբայի գաւառի համար գեռ 1812-ին կոմենդանդ Պօնամարիովից կազմած կանոնադրութիւնը այդ գաւառի զիւղերը կառավարող նախնների և բէգերի համար:

Հայկական երկիրը (Армянская Область, այժմեայ Երևանի նահանգը) նւաճելուց և այդտեղ օբլաստնոյ կառավարութիւն հաստատելուց յետոյ կոմս Պասկևիչը կարգադրեց որ բոլոր նոքա, ովքեր անշարժ կալւածներ ունին, իրանց վկայութիւնները ներկայացնեն: Որոշւած ժամանակը սակայն սուղ լինելով, օբլաստնոյ կառավարութիւնը, երզնէականների վկայութիւններով բաւականանալով, վկայութիւններ տւեց անշարժ կալւածներ ունեցողներին:

Ախալցխայի նախկին փաշալիկում (այժմեայ Ախալցխայի և Ախալքալաքի դաւառները) Պասկևիչը յայտնեց տեղական բէգերին, որ ով նոցանից կը կամենայ հեռանալ Քիւրքիա, կարող է իւր անշարժ կայքերը ծախել: Նոքա ծախեցին, բայց ոչ միայն իրանցը, այլ և շատ տէրուական հողեր, որոնք և մնացին նոր աւանդների ձեռքում:

Այդպէս էր դրութիւնը երկիրս նւաճելու սկզբնական տարիներում, մինչև որ Անդրկովկասում 1841 թւականին մոցրեց քաղաքացիական կառավարութիւնը: Այժմ արդէն կարօտութիւն զգացեց, որ զիւղացիների հողերից օգտւելու եղանակները որոշեն ոչ թէ ժամանակաւոր կանոններով, այլ օրէնսդրական կարգով:

Քաղաքացիական կառավարչութիւնը մոցնելուց առաջ, կատարեց վերաքննութիւն (Րէւիզիա) Անդրկովկասիան բոլոր վարական հիմնարկութիւնների սենատոր Գան'ի կողմից: Այնքան կասկած չայտնեց աղալարների և Բէգերի հողատիրական իրաւունքների տարածութեան մասին: Սենատոր Գանը ընդունեց, որ աղալարները մի դատակարգ են, որը կոչւած էր օտարական կառավարութիւն վարելու զիւղերում: Եւ որ եթէ աղալարները հողային իրաւունքներ ունին, (արդիւնքի մասը ստանալու և այլն) այդ բոլորում է ոչ թէ նորանից, որ այդ հողերը նոցա սեպհականութիւն են, այլ միայն վարձատրութիւն է նոցա ծառայութեան համար: Բէգերի մասին նա չայտնեց, թէ նոքա չունին ժառանգական իրաւունք հողերի համար և որ ուրեմն Բէգի մահով վերջանում է այդ իրաւունքը և ժառանգներին կարող է անցնել նա միայն բարեհաճութեամբ տէրութեան: Միւլքադարների և թիուլի տէրերի մասին Գանը չայտ-

նեց, որ թիուները պետական գիւղեր են, որոնց եկամուտները տըրուում էին յօգուտ այն անձերի, որոնց նոքա պարգևում էին. իսկ միւլքերը ժառանգական կալւածներ են, որոնց տէրերը ստանում են եկամուտի $\frac{2}{5}$ մասը, իսկ $\frac{3}{5}$ մասը տէրութեան զանձարանն է մշտնում:

Սենատոր Քանի այս կարծիքները, որ ընդունեց նաև Անդրկովկասեան երկրի կառավարչութեան զլիաւոր խորհուրդը, արտափայլեցին տէրութեան կարգադրութիւնների մէջ: Քանի որ աղալարների հողային իրաւունքները հիմնւում էին նոցա ոստիկանական ծառայութեան վերայ, և քանի որ 10 ապրիլի 1840 թւականի օրէնքով, Անդրկովկասի քաղաքացիական կառավարչութեան մասին, աղալարները հեռացւում էին ոստիկանական պարտադիր ծառայութիւնից, ուստի նոքա պէտք է զրկէին նաև իրանց ցայժմ վայելած հողային իրաւունքներից:

Այդպէս էլ վճռեց: Իբր վարձատրութիւն այն արածնութիւնների համար, որ տրւած էր նրանց 1818 թւականի կանոններով, որոշեց տալ նրանց զրամական ուժիկ ցմահ, աւելացնելով գիւղացիների հարկը: Մեւիքների և աղալարների հայկական 11 գիւղերում նոքա բոլորովին հեռացրեցին պաշտօններից առանց որ և է վարձատրութեան:

Խորհուրդի այդ որոշումը բարձրագոյն հաստատուեց 28 մայիսի 1841 թւականի:

Բէգերի համար Կովկասեան խորհուրդը վճռեց նոյնը, բայց զրան հակառակեց պատերազմական մինիստր իշխան Չերնիշևը, որը կարգադրեց քննել զործը և որոշել Բէգերի իրաւունքները առանձին կոմիտեի ձեռքով (կոմիտէտ Բէգերի իրաւունքների մասին): Կոմիտէտը վճռեց, որ Բէգերը ունին ժառանգական սեպհականութեան իրաւունք բնակեցրած հողերի վերայ, բայց որ թուրքերի մէջ ճորտութիւն, ռուսաց մոքով, չը կայ: Այդ և աղալարների համար կազմած կոմիտէտները որոշեցին, որ աղալարների նշանակութիւնը նոյն է ժողովրդի աչքում, ինչ բէգերինն է և որ ուրիմն նոցա բոլորի դրութիւնը պէտք է նոյն սկզբունքներով որոշել:

Այսպէս էր զործի դրութիւնը, երբ, Կովկասեան փոխարքայ նշանակեց իշխան Վօրօնցօւը, որի ուշադրութիւնը կայսր Նիկողայոսը

դարձրեց այս կարևոր խնդրի վերայ յայտնելով, որ «Աղալարներէց հողեր խլելը սխալ գործ էր և որ նրանց պէտք է այն վերադարձնել»:

Իշխան Վօրօնցօւը ներկայացրեց Թագաւոր-կայսրին, փետրուար 1846 թ., իւր ղեկավարութեամբ գեներալ լէյտենանտ Լադինսկու կազմած կանոնադրութիւնը երկրիս բարձր մահմեդական դասակարգի հողային իրաւունքի և զիւղացիներէ ու հողատէրերի փոխադարձ յարաբերութիւններէ մասին, որ քննեց Կովկասեան կոմիտէտը: Փետրուարի 2-ին 1846 թ.-ին բարձրագոյն հաստատուած այդ կանոնադրութեան մէջ որոշուած է հետևեալը՝

ժառանգաբար հաստատել բէգերի վերայ այն բնակեցրած և ոչ բնակեցրած հողերը, որոնցից նոքա այն ժամանակ օգտուում էին, վերադարձնելով նրանց և այն մէկէլները, որ մի քանիսններից խլած էին.

Ընդունել այդ հողերի վերայ բնակեող զիւղացիներին իբր պետական զիւղացիներ, յանձնելով նոցա ոստիկանական կառավարութիւնը հողատէրերին:

Պարտաւորացնել այս զիւղացիներին զանազան տուրքերով յօգուտ հողատէրերի

Աղալարների մասին որոշեց՝

իշխան Վօրօնցօւի կարծիքների զլիսաւոր հիմունքները թէ բէգերի և թէ աղալների նկատմամբ՝ հաստատել.

Այդ կերպ նրանց ցոյց տրւած ողորմածութիւնը, յայտարարել նրանց ոչ իրաւունքի ձեւով, այլ Թագաւոր կայսեր առանձին ուշադրութեան և զթաւառութեան ձեւով.

Թողնել Կովկասեան փոխարքային, նորա այցելութեան ժամանակ երկրի թրքական զաւառներին, յայտարարել աղալարներին և բէգերին, որ Թագաւոր կայսրը, իւր մշտական հոգացողութեան մէջ դէպի նոցա վիճակը, բարեհաճում է պարգևել առաջիններին և առ միշտ հաստատել վերջիններիս վերայ այն կալաւածները, սպասելով սակայն, որ թէ նոքա և թէ սոքա եռանդոտ ծառայութիւնով իրանց միանգամայն արժանի ցոյց կը տան նորին Մեծութեան բարձր ողորմածութեանը ղէպի նրանց:

Այսպէս ուրեմն, բէգերին և աղալարների վերայ հաստատուելին այն բոլոր հողերը, որոնցից նոքա մի ժամանակ օգտուում էին: Իսկ մեծապէս հետաքրքրական է խմանալ, թէ, այդ նոր կանոնադրութիւնով, ինչու՞մն էին կայանում գիւղացիների պարտաւորութիւնները զէպի բէգերը և աղալարները: Նոցա հողերի վերայ բնակող գիւղացիները պարտական էին բէգերին և աղալարներին անձնական ծառայութիւններով և բանւորութիւնով, տնտեսութեան աւարկաների մասով և հողային բերքերի մի հինգերորդ մասով ամեն մէկի հողաբաժինից, որ որոշւած էր հինգ գետիատին ամեն մի աշխատող հողու համար: Քաղաքներում ապրող և տէրունական հողերում բնակող գիւղացիներն էլ պարտական էին բէգերի օգտին զանազան տուրքերով, ըստ վաղեմի սովորութեան՝ փողով, անձնական ծառայութիւնով և կամ արհեստի առարկաներով: Գիւղացիները զրկուում էին իրաւունքից թողնել իրանց հողաբաժինները և անցնել բնակութեան նոր տեղեր: Բէգերին և աղալարներին տրւեց ոստիկանական իրաւունք գիւղացիների վերայ, զատելու իրաւունք ոչ քրէական յանցանքների համար, և իրաւունք՝ գիւղացիներին մարմնապէս պատժել մինչ ուղղու 25 հարւածը:

Այսպիսով, որպէս տեսնում ենք, կալւածատիրական գիւղացիները, բէգերի և աղալարների նկատմամբ, նոյն դիրքի մէջ զրւեցին, ինչպէս ուսաց ճորտ գիւղացիները Պոլսաստանում իրանց հողատէրերի նկատմամբ:

Այդ առաջարկութեան մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու ատիթով, թէ Կովկասեան Կովիտէտի և թէ մինիստրների ու իշխան Վօրօնցուի մէջ եղան սաստիկ մեծ տարաձայնութիւններ, որոնց հետևանքն եղաւ 6 դեկտ. 1846 թ. օրէնքը, ուր առաջին անգամ օրէնքի խօսքով յայտնւեց, որ թրքական զաւառներում ճորտութիւն երբէք գոյութիւն չի ունեցած, հետեւաբար և փոխւեց վերևի կանոնադրութիւնը: Այդ մասին սակայն մի այլ անդամ:

ԾԻԱԾԱՆ

ԼԵԻՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Դէպի արեւելք... Ահա տեսնում եմ
Ինչպէս մըռալում է նորա պատկեր.
Այնտեղ ժողովում եւ կռտակում են
Թանձրը, սև թըխպեր:
Արեւելք, քո սև հորիզոնի տակ,
Գիտեմ, պատրաստում ես որոտ, կայծակ
Իմ թըշնու եղբօր, իմ խեղճ մօր համար.
Օ՛հ, բանտի կամար...

Ա՛խ, ինչո՞ւ արգեօք, մինչ արեւմուտքում
Ոսկեգոյն արեւ է փայում գողտրիկ,
Այլալլա՞ծ, մըռալ աչն արեւելքում
Սպառնում է ճալթել ահեղ փոթորիկ:
Բայց խընդան, հոգիս. ահա ամպերում
Կանաչ-կարմիրը կապեց կէս-շըրջան.
Ո՛հ, ինչ քաղցըր յոյս վառւեց իմ սըրտում.
Այն դու վռռեցիր, սրայճան ծիածան:

ՁՆԾԱՂԻԿ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

Է՞ր ես թագցրել դու, ձընծաղիկ,
Սիրուն գէմքըդ ձիւնի տակ.
Տես-երկընքումն ի՞նչ գեղեցիկ
Վառվըռում է արեգակ,—
Այն քո սիրուց է նա այրւում բորբոքւում.
Քո տեռութեան է նա, ծաղիկ, կարօտում:

Հալւի՛ր, սճու ձիւն. բացի՛ր շուտով
Քո պատկերը, ձընծաղի՛կ.
Նընչի՛ր ազատ ու լի կըրծքով,
Ծաղկի՛ր, աճի՛ր երջանիկ,—
Թո՛ղ տաքացնէ քեզ այն փայլուն արեգակ,
Որ չը սառչես դու, խեղճ ծաղիկ, ձիւնի տակ:

Մօսկւա. 1890 թ., փետրւարի 14:

ՄԱՆՐՈՒՔ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Ոչ ոքի դու չես սիրում
Եւ կարող չես դու սիրել.
Զը կայ սիրտ քո սառ մարմնում.
Կարծըր քար է նա դառել:

Ոչ-ոքի դու չես սիրում,
Բայց ուզում ես—քեզ պաշտեն,
Եւ մարդիկ իրանց սըրտում
Միշտ ուխտանա քեզ ասեն:

II

Դու ծիծաղում ես, բայց քո ծիծաղից
Բուրում չէ յարգանք և սէր մարդկային.
Դու Սադայէլ ես, որի բերանից
Լըսւում է միայն քրքրիջ դժոխային:

* * *

ԱՐՇԱՒՅՍ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑԻ

Ողջոյն քեզ, սենեակ, իմ անդորր անկիւն.
Ալեծուփ կեանքի գոռոց և վալիւն
Ձեն չեն սողում երբէք քո փակ դռնից ներս
Քո մէջ անձնիշխան տիրապետն եմ ես:
Սևադէմ ոտին կրոււի և արեան
Կանգնում է անգօր քո շէմքի առաջ,
Ուր հըսկում է միշտ Աստծոյ պահապան
Իւր հովանաւոր թևերը պարզած:
Նւ ագատ եմ ես քո միշտ հիւրընկալ
Յարկի տակ ձըգել զըրահ ու զէնքեր,
Թօթափել կրոււի փոշին ու հոգալ
Վիրաւոր սըրտի ծըխացող վերքեր.
Ագատ եմ հանգչել խաղաղ, անվըրդով,
Ագատ եմ անտես ժըպտալ, ծիծաղել
Ու չարի համար լալազին աչքով
Երեսըս գետնին Աստծուն աղօթել...

Հ Ե Ղ Ի Ն Է

Վ Ե Պ

Տ-ին Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն 1)

IV

Հարսանիքից մի քանի օր անցած, առաւօտեան ժամի 11-ին նորապսակները նստած թէյ էին խմում ու լեզուակռիւ անում իրար հետ:

— Զէ', ներողութիւն կանես, Միշէլ, բաւական է ինչ երես տւիր ինձ, այսուհետեւ ես պէտք է քեզ համար թէյ ածեմ:

— Հա', հասկանում եմ, քաղաքավարի կերպով չիշեցնում ես, որ դու իրաւունքներ ունես, պատասխանեց Ամիրանովը շարունակ պաշտելով կնոջը:

— Լաւ, ասենք թէ հէնց այդպէս է, յետո՞յ, խօսքդ ի՞նչ է, բարձրաձայն ծիծաղով ասաց Հեղինէն ու կուռը մեկնեց, որ խլի մարդու ձեռիցը թէյամանը,

— Զէ, հոգիս, այսօր էլ դեռ դու հիւրս ես, իսկ վաղւանից արքունիքիս բոլոր զանձերն ու իշխանութիւնը կը յանձնեմ գեղեցկուհուս: Բայց դորա փոխարէն բռնակալ ամուսինը կը պահանջի, որ ինքը լիակատար իշխան լինի գեղեցկուհու սրտի վերայ, կատակի էր զցում Ամիրանովը, շոյելով կնոջ մազերը:

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 6:

Նորապատկներն քաղցր զրոյցը ընդհատեցին հիւրերը:

— Տեսէք, տեսէք, ասաց նոցանից մէկը, մեր նորապատկները արդէն կուռում են իրար հետ:

— Հապա ի՞նչ էիր կարծում, Թամար, ի՞նչ է՝ մարդու գնացողի առաջ միայն վարդեր են փռւած, ծիծաղելով ասաց Ամիրանովը քրոջը, որ մօտ երեսուն տարեկան տղեղ օրիորդ էր:

Այդ ասելով նա պինդ սեղմեց կնոջ ձեռքը և կպցրեց իւր շրթունքներին:

— Ինչ ե՛ս եմ տեսնում, մինչև ձեր փշերին հասնելը գեռ շատ կայ, ասաց միւս, մօտ քառասուն տարեկան, այրի քայրը և տարօրինակ կերպով ծիծաղեց: Բայց կատակը դէնը կենաց, Հեղինէ, ես ձեզ մի նկատողութիւն ունիմ անելու:

— Ի՞նչ:

— Դուք ձեզ շատ անգգոյշ էք պահում, այդպէս չի լինի:

— Ճիշդ է ասում, սիրելիս, ընդհատեց այրու խօսքը մօրաքոյրը, երէկ այն անձրևովը չը պիտի տանից դուրս գայիք:

— Բան չը կայ, ես սովոր եմ, առաջին անգամը չէ:

— Բայց այժմ ձեր զրութիւնը ուրիշ է. մեզանում ընդունւած չէ, որ նորահարսը պսակից յետոյ առաջին օրերը տանից դուրս գայ, վրայ բերեցին մօրաքոյրն ու այրին միասին, աշխատելով խլել խօսքը մէկ մէկի բերանից:

— Ինչո՞ւ որ, զարմացած հարցրեց Հեղինէն: Միթէ՞, Միքայէլ, պսակւած կնոջ բառարանումն էլ շուտ-շուտ է պատահում այդ անտանելի ընդունւած չէ՝-ը:

Խնամիների սրտին հարսի խօսքերը դիպան. նոքա միմեանց նայեցին հարցական հայեացքով:

— Մեր պարտականութիւնն էր ձեզ զգուշացնել, հիմա դուք զիտէք, հողիս, կուղէք լսէք մեր խորհրդին, չէք ուզի հօ՛, քէ՛Քը ձերն է, ինչ սրտներդ տայ այն կանէք:

— Լաւն էլ հէնց այդ է, հիմա էլ ով է ուշ դարձնում զանազան ասէկօսէկների, մէջ ընկաւ Թամարը:

— Ամեն բան քո գատողութեամբն ես արել, նորա համար ես տանը մնացել, պառաւել, է՛, չարաչա՞ծ խէթ-խէթ նայեց քրոջ վերայ այրին:

Տեանելով որ բանը վատ է վերջանալու, Ամիրանովը խօսակցութիւնը ընդհատեց ու առաջարկեց հիւրերին գնալ քաղաքից դուրս զբօսնելու: Նոքա սկզբում չէին համաձայնում, բայց մարդ ու կին այնպէս թախանձում էին, որ չէր կարելի խաթրները կոտորել:

Զբօսնելուց տուն վերադառնալով Ամիրանովները իրանց սեղանի վերայ երկու հիւնալի փունջ տեսան. Վատարինէ Սահառունին էր ուղարկել:

—Միքայէլ, ե՞րբ ենք գնում ընկերուհուս մօտ. արի հէնց այսօր գնանք, ասաց Հեղինէն մարդուն:

—Զէ, սիրելիս, դեռ շուտ է... ես շատ ազգականներ ու ծանօթներ ունեմ, ոչ մէկի մօտ չենք գնացել:

—Ի հարկէ չի կարելի, մէջ ընկաւ այրի քոյրը: Ամէնից առաջ Սահառունիների մօտ գնալով, բոլորին ձեր դէմ կը գրգռէք:

Հեղինէն մի քիչ յօնքերը կիտեց:

—Գիտէք, քեռի, Ուբարովը եկել է, կմկմալով ասեց թամարը գնալու ժամանակ:

—Վատ չի լինի, Միքայէլ, եթէ այցելութեան գնաս մօտը և ծանօթացնես նրան կնոջդ հետ, աւելացրեց միւս քոյրը:

—Այսինքն հաշուե՞մ հետը: Զէ, ես երբէք չեմ մոռանայ այն անպատուութիւնը որ նա ինձ հասցրեց: Բացի այդ, աչքի առաջ ունենալով Մոսկւայում նորա վարած անառակ կեանքը, ես կարծում եմ, որ Հեղինէին չի վայելի հիւր ընդունել նորան:

Ամիրանովը այնպիսի ձևով ասեց այդ, որ ղժւար էր նրան առարկութիւն անել, այնպէս որ քոյրերը սուս ու փուս կապեցին գլխաշորերը և գնացին:

Մի րոպէ չանցած զանգը խփեցին և խկոյն ներս վազեց Վատեան զուքւած զարդարւած:

—«Անունը տուր սուփրէն քցի՞», մենք հէնց նոր քո մասին էինք խօսում, հողիս, ուրախ ուրախ զիմաւորեց նրան Հեղինէն և բռնելով երկու ձեռիցը նստացրեց բազմաբանի վերայ:

—Երեւի ուղում էիք իմ մօտ գալ, իսկ ես ձեզնից առաջ ընկայ: Բացց հա, մոտացել էի, որ Միխայիլ Պետրովիչը ձեապաշտ մարդ է և չի կարող պաշտօնական այցելութիւններ չանել:

—Ի հարկէ, ծիծաղելով հաստատեց նորա խօսքը Ամիրանովը և հանեց նորա վրայից վերարկուն:

— Զի կարող չանել, Կատեա, յարգելի պատճառներ կան:

— Ով է կասկածում որ: Ա՛յ, այս էլ իմ հոգեորդ:

— Հեղիկ, դու ծանօթ ես չէ՞ Գէօ՛րգի Ալէքսանդրովիչի հետ:

— Ի հարկէ, Միքայէլ, ասեց Հեղինէն ուրախ ուրախ գիմաւորելով հիւրին:

— Որտեղարենք էիր մինչև այժմ, բարեկամ, չե՞ս ամաչում, արածդ ընկերավարի է՞ր:

— Ների՛ր, Միքայէլ, հարսանիքիդ հետեւալ օրն եմ եկել քաղաք:

— Իսկ Կատարինէի նամա՞կը:

— Նամակը չեմ ստացել, տիկին Հեղինէ: Ես այնպիսի տեղերում էի թափառում, ուր փօտոպիւն հաղորդակցութեան ճանապարհներ չը կան:

— Հը, գործերդ ինչպէ՞ս են զնում. այն գործի համար, որ ուզում էիր սկսել, ընկերներ գտա՞ր, բարեկամաբար հարցրեց Ամիրանովը:

— Դեռ չէ, բայց յոյսս չեմ կորել:

— Բաւական է գործի մասին խօսէք, պարոններ, հրամայաբար ասեց Կատարինէն: Աւելի լաւ է անցեալը յիշենք, անցեալից խօսենք, — կարգադրում էր նա, նստելով և առաջարկելով բոլորին տեղաւորել սեղանի շուրջը, կասէիր իւր տանը լինէր:

— Տիկին Կատարինէ, կրա՛կէք, կրա՛կ:

— Ուրեմն զգոյշ կացէք, որ չայրւէք, Միխայիլ Պետրովիչ: Այդ ասելով Կատարինէն վեր թռաւ տեղիցը և էլ մի տեղում դադար չէր առնում, վազվզում էր, այս կողմ այն կողմ:

— Ասէք, խնդրեմ, տիկին Հեղինէ, կինս միշտ այսպէս չարածին է եղել, ծիծաղելով հարցրեց նորան Սահառունին:

— Հա, այդ կողմից նա շատ հաստատամիտ է, ամենեւին չի փոխւել: Բայց զիտէք, Գէօ՛րգի Ալէքսանդրովիչ, Կատեան ինստիտուտում ամէնքի սիրելին էր:

— Ուրախութեանս չափ չը կայ, Հեղինէ, որ դու աղատուցիր վերջապէս քեռուդ կնոջից, արագախօսելով կորեց նորա խօսքը ընկերուհին. մենք այժմ կարող ենք շուտ-շուտ տեսնուել:

— Ասէք խնդրեմ, Գէօրգի Ալէքսանդրովիչ, ինչո՞ւ դուք չէիք գալիս քեռուս մօտ, չը նայելով որ Կատեան այնքան խնդրում էր:

Այդ հարցնելիս Հեղինէն այնչափ անկեղծ ու մտերմութեամբ էր նայում Սահառունուն, որ նա չը կարողացաւ անկեղծ չը պատասխանել նորան:

—Անկեղծ ասած, տիկին Հեղինէ, ես ոչ մի բանից այնքան չեմ վախենում, որքան մի որ և է հասարակութեան, ընկերութեան մէջ աւելորդ մարդ լինելուց: Ինձ թւում է, որ ես միշտ աւելորդ կը լինեմ այն աղնակիրթ շրջանում, ուր ձեւապաշտութիւնից ամենաթեթեւ շեղումները յանցանք են համարում:

—Ճիշդ է, ոչ մի կարգին հասարակութիւն չի կարող տանել քո տաք վիճաբանութիւններն ու կծու հակաճառութիւնները, կատակով պատասխանեց Ամիրանովը:

—Ես էլ եմ շատ սիրում վիճաբանել. կը նշանակի մեր բնականութիւնները իրար կը բռնեն, ժպտալով ասաց Հեղինէն առանց լսելու մարդու վերջին խօսքերը:

—Խօսքով ընկանք. տուն գնալու ժամանակ է, ասաց Կատարինէն վեր կենալով տեղից: Վաղը ժամի իննին շոր կարողը կը գայ մօտա: Ինչո՞ւ չես վեր կենում, Գէորգ, չէ՞ զու ասում էիր, որ վաղ-ւայ համար շտապ թուղթ ունիս գրելու:

—Կացէք, ո՛ւր էք գնում, ընթրիք կ'անենք, կը խօսենք գէ-սից զէնից, չը թողեց գնան Ամիրանովը և զանգահարեց:

Սեղանը գցեցին:

—Խմենք, Գէորգ, մեր և մեր սիրուն ընկերուհիների բարեկամութեան յարատեւութեան համար: Սկի մտքներովս կանցնէ՞ր, որ մենք երկու մտերիմ ընկերուհու վրայ ենք պսակւելու:

—Բախտի բերմունքով այժմեանից մեր բարեկամութեան յարատեւութիւնը ապահովւած է, աւելացրեց Հեղինէն ծիծաղելով:

—Կանայք, որքան յիշում եմ, հին ժամանակներից սիրոյ ու բարեկամութեան պաշտպաններ և խռովածներին հաշտեցնողներ են յիշում, ասաց Սահառունին:

—Լսում ես, Կատեա, որքան յոյսեր են դնում մեր վերայ մեր մարդիկը:

—Թէ քաջ են թող խօսվեն. չէ՛, ես նոցա հաշտեցնողը չեմ. լաւ լսէք, պարոններ:

Դեռ երկար շարունակում էր նոցա խօսակցութիւնը անցեալի յիշողութիւնների մասին: Կէս գիշերից անց էր, որ նոքա բաժանուեցին իրարից:

Մ

Մեղրամիսները վերջանալու վերայ էին. նորապսակների համար սովորաբար սարքւող քէֆերից ու խնջոյքներից յետոյ, Ամիրանօվները արդէն սկսել էին խաղաղ ու անվրդով կեանք վարել իրանց պարզ ու մաքուր բնակարանում: Ամբողջ տունը տալիս ու վերայ անելուց ու կահ-կարասիքը իւր ճաշակովը տեղաւորելուց յետոյ, Հեղինէն սկսեց մեծ խնամքով կարգի բերել ու զարդարել իւր հիւրասենեակը որ շատ սիրուն սարքեց:

—Ա՛, Հեղիկ, ես շուտով բարձր պաշտօն կը ստանամ, ուժիկս կ'աւելցնեն, այն ժամանակ աւելի կը կարողանաս զարդարել սենեակը, ասաց Ամիրանօվը տեսնելով կնոջը հիւրասենեակը սարքելիս:

Մի ամիս անցած Ամիրանօվը նոր պաշտօն ստացաւ և բոլորովին անձնատուր եղաւ իւր պաշտօնական գործերին:

Բաւական է որքան ժամանակ կորցրեցի կնոջս վերայ, պէտք է սկսել գործով պարապել, մտածում էր նա ինքն իրան:

Միայն ուժիկովս բան չի դուրս գայ, նիստ ու կացս փոխել չեմ կարող. փող որ ունենայի, գիտեմ ինչ կանէի, անցնում էր յաճախ Ամիրանօվի մտքովը:

Երէկ սիրտս ուզում էր ճաքել, երբ որ տեսայ, թէ իշխանուհի Շակունին ինչպէս յօնքերը կիտեց մեր սանդուխքներով բարձրանալիս: Պատիժ է, մարդ չի կարողանում կարգին մարդկանց հետ զնալ-զալ ունենալ: Լաւ չի՞ լինի կնոջս փութիկ զրամազլխին ձեռք տամ. այդ թէ ինձ և թէ կնոջս համար օգտակար կը լինի:

Երբ որ Ամիրանօվը յայտնեց իւր միտքը Հեղինէին, նա ասաց:

—Ինչ ուզում ես, արա, Միքայէլ, ունեցած չ'ունեցածս քոնն է:

—Հոգի՛ս, սիրտս չի տանում, կսկծում է, երբ որ տեսնում եմ քո այժմեան խեղճ նիստ ու կացը այն ապրուստից յետոյ, որ...

—Լռի՛ր, Միքայէլ, ընդհատեց նորա խօսքը կինը և ձեռքը զրեց բերնին: Ես այժմ էլ շատ լաւ եմ ապրում:

—Յոյս ունեմ, որ յետոյ կը կարողանամ փողերը լրացնել, շարունակում էր մարդը ասանց լսելու կ'ը խօսքերը:

—Սո՛ւս, սո՛ւս, ամօթ է, այդպիսի բաներ մի ասա. դու՛ երեւում է՝ ինձ դեռ լաւ չես ճանաչում:

—Բայց այն լաւ գիտեմ, հրեշտակս, որ եթէ քեզ շատ չը սիրէի, այդ բանը չէի անի: Մարդը պինդ գրկեց կնոջը և մի քանի րոպէից յետոյ տանից դուրս եկաւ:

Այդ խօսակցութիւնից յետոյ Ամիրանովը իւր տան կահաւորութիւնը օր օրի վերայ աւելի ու աւելի շքեղացնում էր: Հեղինէի համար այդ բաւական չէր, նորա սիրտն ուզում էր, որ մարդը իրան աւելի ժամանակ նւիրի, երեկոները հետը մնայ տանը, բայց նա միշտ զանազան ճշմարտանման պատրւակներով անկատար է: Թողնում կնոջ սրտի փափագը: Խեղճը անհամբերութեամբ սպասում էր տօներին, կարծելով թէ՛ այն ժամանակը մարդը ոչինչ գործ չ'ունենալով ամբողջ օրը իւր հետ կը լինի:

Հեղինէն մէկ-մէկ խնդրում էր մարդուն, որ իւր համար բարձր ձայնով կարդայ մի որ և է գիրք, որ ինքը լաւ չէր կարողանում հասկանալ: Սկզբում նա չկամութեամբ էր կատարում կնոջ խնդիրքը, իսկ յետոյ սկսեց քաղցրութեամբ համոզել նորան, որ իւր սիրուն գլուխը այդպիսի չոր ու ցամաք, վերացական բաներով չը լցնի, այլ այնպիսի գրքեր կարդայ, որով իրանց շրջանին պատկանող մարդիկ առհասարակ հետաքրքրւում են, կամ թէ երաժշտութեամբ պարայի, որի հմուտութիւնը, նորա ասելովը, կնոջ ամենասիրուն զարդերից մէկն է:

Կինը՝ ի հարկէ՝ հակառակ էր մարդու յայտնած մտքերին և մնացել էր շւարած, թէ ինչպէս նա այդքան շուտ սկսել էր դաւաճանել իւր գաղափարներին:

Ծանօթներից ու խնամիներից Հեղինէին ամենից յաճախ այցելում էին տալերը—Ամիրանովի քոյրերը. մեծ տալը միշտ խառնւում էր նրանց ընտանեկան գործերին:

Ոչինչ հաճութիւն չը ստանալով իւր տալերի ընկերութիւնից, Հեղինէն մէկ-մէկ խնդրում էր մարդուն, որ երեկոները գնան իւր այս կամ այն ընկերութեամբ մօտ: Մարդը սկզբում աշխատում էր համոզել նորան, որ ձեռք քաշի այդ անօգուտ ծանօթութիւններից, բայց տեսնելով որ չի կարողանում համոզել, զանազան ճշմարտանման պատրւակներով հրաժարւում էր կնոջ հետ նրանց մօտ գնալուց:

Մի անգամ խօսք ընկաւ անկեղծ բարեկամութեան ու մոերմութեան մասին: Հեղինէն ապացուցանում էր այն ընկերութիւնների օգտակարութիւնը, որոնք հիմնւած են անկեղծութեան ու մոերմութեան վերայ:

—Գլխիցդ հանի, Ստուածդ սիրես, այլ ցանցառ մոքերը, անհամբերութեամբ ընդհատեց նորա խօսքը Ամիրանօվը: Գիտեմ, այդ այն երկու սանտիմենտալ ընկերահիներիցդ լսած կը լինես, որոնք հասարակութեան մէջ եղած ժամանակ երկու խօսք չեն կարողանում իրար հետ կապել ու անդադար կարմրում են:

—Ինձ թւում է, որ մարդու աղքատութիւնն ու համեստութիւնը ծաղրի առարկայ չեն կարող լինել,—տաքացաւ Հեղինէն:

Նա շուռ եկաւ և ուզում էր գնալ, բայց մարդը կանգնացրեց:

—Լսիր, հոգիս, ասածս ճիշտ չես հասկացել: Ի՞նչ ուզածս այն է, որ դու մոերմանաս այնպիսի մարդկանց հետ, որոնք կարող են նպաստել զարգացմանդ, որոնք կարող են քեզ մարդամէջ մտնող, ասող-խօսող ու մարդավարի վարուող կին դարձնել: Լաւ է, որ հենց մէկը մի քիչ սրտովդ չի լինում, մի խօսք էլ է հետը չես խօսում:

Ամիրանօվը երկար ու բարակ բացատրում էր իւր միտքը: Նա ուզում էր պարզ և անկեղծ Հեղինէին ճարպիկ և վայելչակիրթ կին դարձնել:

Այսպիսի դէպքեր աննշան փոփոխութիւններով բաւական յաճախ էին կրկնւում ամուսինների մէջ և Հեղինէն ականաց յիշում էր, որ իւր մարդը մի քանի ամիս առաջ, նշանած ժամանակը, բոլորովին ուրիշ տեսակ մարդ էր երևում:

Մի օր իրիկնապահին Ամիրանօվենց մօտ հիւր եկան Կատարինէն ու իւր մարդը: Հեղինէն դեռ նստած տեղիցը չէր վերկացել նոցա զիմաւորելու համար, որ ընկերահին, ձեռներն իրար խփելով, աղաղակեց:

—Լա՛ւ էք անցկացնում մեզրամիսներդ:

—Ինչո՞վ է վատ որ, պատասխանեց Հեղինէն աշխատելով ժրպտալ. և ականաց մոքովն անցաւ, թէ որքան քիչ ժամանակ է նւիրում մարդը իրան,—առաւօտը վաղ գնում է ծառայութեան մինչև ճաշ, ճաշից յետոյ էլ խսկոյն պարկում է քնելու ու սպասի, որ քնից պէտք է վերկենայ. վերջապէս վեր է կենում ու խսկոյն դնում է

իւր իշխանաւորի՝ զենեալ Միհրանովի կնոջ մօտ նրա համար զանազան յանձնարարութիւններ կատարելու կամ թէ մի քիչ նստում է ու յետոյ գնում էլի նրա մօտ պրէֆէրանս խաղալու։ Եթէ ազատ թողնեն մնում է՝ իրան երեսայի նման փաղաքշում, գուրգուրում է, դէսից դէնից մի քանի խօսք է խօսում հետը, ասելով թէ շատ ցաւում է, որ նրան չի կարող աւելի ժամանակ նւիրել, հետը երկար նստել, ժամանակ անցկացնել։

Հեղինէն հաւատում էր նորա ասածին, բայց չէր կարողանում սովորել մենակութեան։

— Ի՞նչ ես ընկել մտքիդ հետ, Հեղիկ, հարցրեց Կատեան ուրախ ձայնով ու մօտեցաւ պատուհանին։ Տեսէք, ի՞նչ լուսնեակ գիշեր է. դուրս եկէ՛ք, ման եկէ՛ք, չէ՛ք ուզում ման գալ, միասին մի բան կարդացէք, թէ չէ ի՞նչ էք ամեն մէկդ մի անկիւն մտել ու փիլիսոփայի նման մտածում, կարծես աշխարհիս հոգսերը ձեզ են տւել։

— Ա՛յ այդպէս, այդպէս, մի քիչ նախատեցէք Հեղինէին, թէ չէ շուտով գլխիս «կապոյտ գուլպա»¹⁾ կը դառնայ, վրայ բերեց Ամիրանովը։

— Այդ ի՞նչ է ձեռիդ, Գէորգ։

— Տիկին Հեղինէին խոտացածս գրքերն է։

Հեղինէն շնորհակալութիւն յայտնեց Սահառունուն ու սկսեց հետաքրքրութեամբ թերթել գրքերը։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, յետոյ կը նայես, արի, քեզ բան ունեմ ասելու, ասեց Կատարինէն ու զօրով քաշ տւեց նորմն պատշգամբը։

Նրանք որ դուրս եկան սենեակից՝ Ամիրանովը խէթ-խէթ նայեց Սահառունուն վերայ։

— Աստուած սիրես, Գէորգ, կամ Հեղինէին այդ տեսակ գրքեր մի բեր կամ թէ ինքդ արի հետը կարդա։ Ես որ վաղուց է էլ այդպիսի փիլիսոփայութիւններով չեմ պարապում և՛ բացի դորանից՝ ժամանակ չունեմ, գործերով խեղտած եմ, մինչև անգամ չեմ իմանում թէ աշխարհիս երեսին ինչ է կատարւում ինչ չէ կատարւում։

¹⁾ «Կապոյտ գուլպա»՝ Եւրոպայում անւանում են ուսումնական ձևացող կանանց։

Գործերս իբր թէ քիչ էին, Նլիզաւետա Բօգդանօվնան էլ բարեգործական մասնաժողովների քարտուղարութիւնը դրեց վզին:

—Դու էլ բան չունես, այդ անզգամի ձեռն ես տւել սանձդ. հօ՛ գիտես, որ երեսին ամօթի նշոյլ չը կայ, զայրացած սկսեց խօսել Սահառունին:

—Ես այդպիսի կարծիք չունեմ նորա մասին...

—Ինչպէս թէ. միթէ՞ քո կարծիքով անամօթութիւն չէ, որ որ մի հայ կին բան ու գործ է դարձրել աջ ու ձախ զրպարտել, հայհոյել հայերին, մինչդեռ նա՝ ընդհակառակը՝ պէտք է իւր պարտականութիւնը համարէր որքան կարելի է փարատել իւր շրջանի հասարակութեան մէջ մեր դէմ տիրող կանխակալ կարծիքները: Մենք բոլորս աշխատում ենք որ բոլորն էլ կասկածով վերաբերւին նորան, իսկ դու...

—Նաո բան կարողացանք անել, չէ՞: Հօ էլի կանանց մանկավարժական մասնաժողովի ամենագործունեայ անդամը նա է:

—Որովհետեւ գիտի, որ այդ միջոցով ամենից հեշտ է արիստօկրատների շրջանը նորա համակրութիւնը վայելել:

—Իսկ այն թէ ով է եղել քարտուղարը, ե՛ս թէ Մարկոսը, Կիրակոսը, ի՛նչ նշանակութիւն ունի, մէկ չէ՞: Բացի այդ՝ Նլիզաւետա Բօգդանօվնան այնքան էլ վատ կին չէ, որքան դու ես կարծում: Զուր ես, եղբայր, մեզնում զաղափարական ազնւութիւն փնտրում: Մեր հայերիս ճակատին զրած է, որ պէտք է չարչարանքով մեզ համար կեանքում ճանապարհ բանանք ու շատ անգամ՝ ակամայ՝ խորամանկութիւն գործ դնենք պատահած արգելքներին յաղթելու: Ես էլ գիտեմ, որ այդ շատ ցաւալի բան է, բայց ինչ արած, եղբայր, աշխարհքն այդպէս է, մի մարդ հօ չի կարող բոլորի դէմ գնալ:

—Հա, ի հարկէ, այդ սկզբունքով որ դատելու լինենք, ամեն բանի վերայ պէտք է թեթեւ նայենք: Որ այդպէս է էլ ինչո՞ւ ենք, ասա խնդրեմ, աշխատում ուսում տալ, կրթել ջահէլներին, դառն ծիծաղով պատասխանեց Սահառունին:

—Խօսքերդ շատ քաղցր են հնչում, Գէորգ, բայց շատ հետաքրքրական է, թէ արդեօք էլի այդ շարականները կերգէիր ու արհամարհանքով կը վերաբերւէիր պետական ծառայութեան, եթէ՛

բան է՝ զրկւէիր կալածներինցդ ստացւող տարեկան երկու հազար ռուբլու արդիւնքինց։

Սահառունին ընկերներին շատ էր լսել այդ տեսակ նկատողութիւններ, արհամարհանքով նայեց Ամիրանովին ու աւելի լաւ համարեց լռել։

—Այնպիսի սքանչելի երեկոյ է, սլարոններ, որ մեզք է տանը նստելը, լսւեց տիկիներին ձայնը։

—Ուրեմն գնանք ման գալու, վճռեցին ամենքը և բոլորը միասին տանից դուրս եկան։

—Հեղիկ, գու Պէորգի թիւն անցիր, իսկ ես քո մարդու, մի լաւ սիրաքստիկ լինենք ով աւելի շնորհք ունի։

—Գուք, Եկատերինա Իւանովնա, մեռելին էլ տեղիցը կը շարժէք, կենդանութիւն կը տաք. վերայ բերեց Ամիրանովը։

—Գուք, կարծեմ, մարդուս հետ խօսում էիք Միհրանովայի մասին։ Վարդս ասում է, որ նա շատ խելօք ու եռանդոտ կին է և ուղում է ինձ նորա հետ մօտ ծանօթացնել, ճոնապարհին դիմեց Հեղինէն Սահառունան։

—Հա՛, ճիշդ է, նա շատ եռանդոտ կին է ու յիմար էլ չէ, հեղնօրէն պատասխանեց Սահառունին, բայց վախենալով, թէ չը լինի Միհրանովան մարդ ու կնկայ մէջ կուսպատճառ դառնայ, խօսքը կտուրը գցեց։

Երկու երեք անհետաքրքրական նախադասութիւններից յետոյ Հեղինէն ասաց։

—Զարմանալի է, Պէորգի Ալեքսանդրովիչ, դուք երկար ժամանակ արտասահմանումն էք եղել ու ոչինչ չէք պատմում այնտեղի մասին։

Հեղինէին թւեց, թէ իւր վերջին խօսքերը անախորժ տպաւորութիւն գործեցին Սահառունու վերայ, նա տարակուսած շարունակեց։

—Կարելի է ձեր արտասահմանում անցրած ժամանակը անախորժ յիշողութիւնների հետ է կապւած. շատ ցաւում եմ, որ սկսեցի խօսել արտասահմանի մասին։

—Ո՛չ, ո՛չ, տիկին Հեղինէ, աշխուժով ընդհատեց նորա խօսքը Սահառունին։ Ոչ մի տեղ ես այնպէս բախտաւոր չեմ եղել, ինչպէս արտասահմանում։ Զը կարծէք թէ ես միշտ հիմիկայ պէս մնայլ եմ

եղել: Ոչ, սիրտս այն ժամանակ լիքն էր ուրախ զգացմունքներով: Մենք ամենքս, տիկին Հեղինէ, օտարութեան մէջ աշխատելիս, մեծ յոյսեր ենք տածում վերջը մեր հայրենիքի համար, օգտակար զաւակ լինելու. մարդ յոյսով է ապրում, հոգին փառաւորւում է, սիրտը միշտ լիքն է լինում քաղցր զգացմունքով, որ չի կարելի խօսքով նկարագրել: Այո, մենք ամենքս էլ այդ ժամանակ, այդ բարոյապէս հարուստ ժամանակներս, զգում էինք, որ բարի և ազնիւ ենք: Այդ խօսքերից յետոյ Սահառունին մտախոհ գլուխը քաշ գցեց: Չը նայելով որ նա իրան զսպում էր, բայց էլի մի թեթեւ հոգոց դուրս թռաւ նորա կրծքից:

Հեղինէն այդ նկատեց ու մտերմաբար նայեց Սահառունուն:

— Յետոյ երևի հիասթափւեցիք. մեղաւորն ո՞վ է:

— Բացի ինձանից ես ոչ ոքի չեմ մեղադրում. շատ բան որ յետոյ կատարւեց, ես պէտք է առաջուց գուշակէի. դորա մասին, տիկին Հեղինէ, մենք մի օր կը խօսենք երբ որ յարմար ժամանակ լինի:

Երկար նոքա լուռ գնում էին, վերջապէս Հեղինէն նորից խօսք բաց արեց.

— Որքան նկատում եմ, Գէօրգի Ալեքսանդրովիչ, դուք ձեր վերաբերմամբ շատ խստապահանջ էք: Ես բառ առ բառ յիշում եմ այն խօսքերը, որ դուք մարդուս, երբ որ նա ձեզ խորհուրդ էր տալիս ծառայութեան մտնելու, — «ամեն մարդ պէտք է քննական կերպով վերաբերւի ինքն իրան, իւր իմացածին, իւր ոյժերին, հաստատ իմանայ թէ ինքն ինչ կարող է անել և յետոյ մի բանական նպատակ որոշելով դիմի նորան, աշխատի իրագործել»: Ձեր այդ խօսքերը այնպիսի խոր տպաւորութիւն գործեցին իմ վերայ, որ մինչև այժմ էլ չեմ կարողանում մոռանալ:

Սահառունին զարմանքով ու երախտագիտութեամբ նայեց Հեղինէին և մտածեց, «ահա թէ ում սրտումն են արձագանք գտնում իմ խօսքերը»:

— Շատ շնորհակալ եմ, տիկին Հեղինէ, ձեր համակրութիւնը ինձ երկար ժամանակ սիրտ կը տայ գործելու, ասաց նա ժպտալով և մտերմաբար մեկնեց նորա ձեռքը:

— Վաղը եկէք մեզ մօտ ճաշելու, Գէօրգի Ալեքսանդրովիչ, կը թերթենք նոր գրքերը, խնդրեց Հեղինէն մնաս բարև անելիս, մա-

նաւանդ որ դուք վաղը մենակ էք մնալու, Կատեան ամբողջ օրով գնալու է իւր սանամօր մօտ:

— Մեծ ուրախութեամբ:

— Հազիր ձեր բնագիտութեան դասերն էլ կը սկսէք, իսկ ես ու Միխայիլ Պետրովիչն էլ ամիսը մի անգամ ձեզ կը քննենք, ուրախ ուրախ ասաց Կատարինէն:

— Իսկ երեկոյեան բոլորս միասին կ'երթանք նազահանդէս. բարեգործական մասնաժողովն է սարքում իւր ուսումնարանների օգտին, ես արդէն ձեզ համար տոմսակներ առել եմ. համաձայն էք, առաջարկեց Ամիրանովը:

— Շատ լաւ, շատ լաւ, — միաձայն բացականչեցին Հեղինէն ու Կատարինէն:

VI

Սահառունին, քսան տարեկան հասակում աւարտելով ուսումը Մօսկւայի համալսարանի բնագիտական բաժնում կանդիդատի աստիճանով, զնաց արտասահման իւր մասնագիտութեան մէջ կատարելագործւելու համար: Զորս տարի արտասահմանում մնալով, նա լուրջ և բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրեց բնական գիտութիւնները, վերջին տարին նա զլիսաւորապէս պարսպում էր գործադրական քիմիայով:

Մանուկ հասակում հեռացած լինելով Կովկասից նա երազի նման էր յիշում իւր հայրենիքը, բայց նորա սրտում մնացել էր և տարեց տարի զօրանում էր ջերմ սէր դէպի իւր հայրենակիցները: Երբ որ Սահառունին վերադարձաւ իւր հայրենի Ե. քաղաքը, Անդրկովկասի նահանգական քաղաքներից մէկը, նորա սիրտը լի էր աղնիւ ձգտումներով. նա ուզում էր օգտակար լինել իւր հայրենիքին, գործադրել իւր ձեռք բերած գիտութիւնը և քաղել իւր երկարամեայ աշխատանքների պտուղը: Առաջին ամիսը ամբողջ նա նւիրեց մօրը, քոյրերին ու եղբայրներին, որոնք մինչև նորա վերադարձը նորան տեսնելու յոյսով էին միայն ապրում: Ինքն էլ շատ էր կարօտել նրանց, մանաւանդ մօրը, որի բարի պատկերը խորը տպաւորւել էր երեխայի յիշողութեան մէջ: Հօրական տունը զարթեցրեց

երիտասարդի երեւակացութեան մէջ մանկութեան տպաւորութիւնները. յիշեց նա թէ ինչպէս մայրը սովորեցնում էր իւր երեխաներին, ոչ թէ չոր ու ցամաք խրատներով, այլ իւր անձի օրինակով, կարեկցել, օգնել աղքատներին, ինչպէս ահա այս սենեակում ընդունում էր չքաւորներին, իւր ձեռով կարում—կարկտում աղքատ երեխաների շորերը և տօն օրերին իրան տալիս նոր շորեր, որ տանի նոցա բնակարանները. որքան քաղցր զգացմունքով էր յուզւում նորա սիրտը այդ ժամանակ:

Յիշեց այդ բոլորը Սահառունին և սիրով նայեց իւր՝ թէև բոլորովին անուսումնի, բայց բարեհոգի և խելացի մօրը:

Իսկ նա, այդքան տարւայ բացակայութիւնից յետոյ վերադարձած տեսնելով, ուրախութիւնից քիչ էր մնում գծւի. պարծենում էր իւր որդովը, ինչպէս բոլոր մայրերը, և տանում էր իւր աչքի լոյսին բոլոր ազգականների ու ծանօթների մօտ՝ ցոյց տալու համար:

Ն. քաղաքի արտաքին տեսքը շատ անխորժ տպաւորութիւն գործեց երիտասարդի վերայ, — ծուռ ու մուռ, ցեխտու, անանցանելի փողոցներ, անշնորհք, անճոռնի շինութիւններ, չորս կողմը կեղտ ու դարչահոտութիւն, աւուղջապահութիւն ասած բանի մասին լսած էլ չը կան: Մի ամիս չանցած նա համոզւեց, որ Ն.-ի ներքինն էլ լիովին համապատասխանում է արտաքինին: Հասարակութիւնը կազմում էին բնիկ հայերն ու թուրքերը և՛ մասամբ եկւոր՝ ծառայողների դասակարգը: Բնիկ ժողովուրդը, ստրկաբար հնազանդելով հին աղաթներին, բոլորովին նահապետական կեանք էր վարում: Առաւելանայք դեռ բերանները կապում էին, իսկ ջահէլները հազարից մի մի անգամ էր պատահում, որ տանից դուրս դալին, այն էլ օտար մարդու պատահելիս շտապով երեսները դարձնում էին պատին: Հրաւէրներին, խնջոյքներին միշտ կանայք տղամարդիկներից առանձին էին նստում, ուտում, մի խօսքով բացի մի քանի ընտանիքներից, որոնք անվերջ բամբասանքների առարկայ էին դարձել, բոլոր հայ կանայք փակւած կեանք էին վարում:

Խուլ դաւադական անկիւններում մարդիկ միշտ պատահելով ու տեսնելով իրար, իմանալով միմեանց կենցաղավարութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, միմեանցից զգւած են լինում, և այդ պատ-

ճառով ամեն մի նոր անձնաւորութիւն դարձնում է իւր վերայ գաւառացիների ուշադրութիւնը:

Սահառունին ամեն կողմից հրաւերներ էր ստանում, ամենքն էլ ցանկանում էին մի որ և է բանով փայլել նորա առաջ: Նա ամեն տեղ գնում էր, բայց աւելի դիտում ու լսում էր քան խօսում: Սահառունու համար դժար չէր նկատել, որ Ե.-ի հասարակութեան կրթած կուլած շրջանը զբաղւած է միայն պառաւական բամբասանքներով, անվերջանալի թղթախաղով՝ կոպէկանոցից սկսած մինչև ազարտ խաղերը՝ և աստիճանաւորների դատարկ կռիւներով:

Սահառունու Ե. գալու օրից կէս տարի էր անցել: Նա շատ էր ուզում մի որ և է գործ գտնել, բայց դեռ ոչ մի գործ չէր գտնում: Ասենք Սահառունին բոլորովին պարտաւ չէր մնում. նա այնքան ժամանակ հայրենիքից հեռու էր ապրել, որ այժմ դիտելու և ուսումնաորիւ շատ բան ունէր. բացի այդ՝ աշխատում էր ծանօթանալ ժողովրդի գրութեան հետ, իմանալ ինչով կարող է օգնել նորան, և գէպքը եկած տեղը օգնում էր ուրախութեամբ:

Սահառունին բարեկամացաւ քաղաքային պատգամաւորների հետ և աշխատում էր նրանց վերայ ազդել հասկացնելով իրանց հասարակական պարտականութիւնները քաղաքի վերաբերմամբ, բայց նա շուտով համոզւեց, որ նոքա խիական մարդիկ չեն այլ մեքենաներ: Տեղային վարչութիւնը սկսեց նայել Սահառունու վերայ իբրեւ անվստահելի անձնաւորութեան վերայ, որ իբր թէ վայր է գցում իւր նշանակութիւնը ժողովրդի աչքում և քաղաքավարի կերպով այնպէս արեց, որ նա չը կարողանայ խառնել քաղաքային դործերին:

Այդ միջոցին Սահառունին ծանօթացաւ Աբգարեանների ընտանիքի հետ. — մի այրի մայր և մի աղջիկ էին: Տիկին Աբգարեանը ամուսնու մահից յետոյ իւր ձեռքն առնելով կալւածների, իրանց եկամուտների միակ աղբիւրի, կստավարութիւնը, ստիպւած էր միշտ Ե.-ում ապրել, թէև աղջիկը շատ էր խնդրում նորան, որ Թիֆլիս գնան ապրելու: Աբգարեանների ընտանիքը իւր գաղափարներով, իւր կրթութեամբ Սահառունուն՝ անապատում պատահած՝ օաղիս թւաց, իսկ սասնութ տարեկան սիրուն աղջիկը՝ մի շուշան այդ օաղիսում: Օրիորդի նորափութիթ զեղեցկութիւնը մարդու իեղք էր տանում: Նորա շարժուն դէմքի ամեն մի զիծը անմեղութիւն ու աշխոյժ էր

արտայայտում: Սահառունուն որ թողնէին, ամեն երեկոյ հիւր կերթար Աբգարեանների մօտ, բայց մայրը չէր թողնում:

— Իմացի՛ր, Գէորգ, ասում էր նա համոզիչ եղանակով, եթէ ամեն օր գնաս գաս նոցա տունը ու յետոյ չը պսակես աղջկայ վերայ, անունդ կը կոտրւի քաղաքում և էլ քեզ ոչոք աղջիկ չի տայ:

Սահառունին աւելի ևս մօտ ծանօթացաւ և բարեկամացաւ տիկին Աբգարեանի հետ, երբ որ երկուսով սկսեցին աշխատել օրիորդաց դպրոց հիմնել և. քաղաքում:

— Շատով կը բացւի մեր ուսումնարանը, հարցրեց մի օր տիկին Աբգարեանը երեկոյեան թէյի ժամանակ:

— Պէտք է յուսալ, որովհետեւ քաղաքացիներից շատերը համարեա թէ համոզւել են, որ օրիորդաց ուսումնարանը անհրաժեշտ բան է:

— Ես էլ, Գէորգի Ալէքսանդրովիչ, աշակերտութիւններին երաժշտութիւն ու երգեցողութիւն գաս կը տամ, ուրախ ուրախ առաջարկեց տիկին Աբգարեանի աղջիկը:

— Ափսոս, օրիորդ, որ այդ առ ժամանակ աւելորդ կը լինի մեր աշակերտութիւնների համար, ծիծաղելով ասեց Սահառունին: Դուք հայերէն ու ռուսերէն կարդալ — գրել կը սովորեցնէք, համաձայն էք:

— Լա՛ւ:

— Ես համոզւած եմ, որ ձեզ պէս վարժուհու ձեռքի տակ մեր աշակերտութիւնները շատ առաջ կերթան:

— Մի՛ թէ, — Կատարինէն չը կարողացաւ պահել ծիծաղը և փախաւ սենեակից:

— Մի շարաթ յետոյ քաղաքացիներից տասը — տասնհինգ հոգի, որոնք զարգացմամբ բարձր էին ամբօխից, Սահառունու երկար ու բարակ յորդորներից յետոյ վերջապէս յանձն առան որոշեալ գումար նւիրել օրիորդաց դպրոց հիմնելու համար:

Սահառունու ուրախութեանը շափ չը կար: Ժողովը վերջանալուց յետոյ նա ուրախ զւարթ դուրս եկաւ և զնաց փոխ-նահանգապետ Միհրանովի տունը: Այնտեղ այդ երեկոյ խնջոյք էր ի պատիւ Թիֆլիսից եկած երկու բարձրաստիճան պաշտօնեաների:

— Ասէք խնդրեմ, Գէորգի Ալէքսանդրովիչ, դեռ ձեռք չէք

վերցրել օրիորդաց դպրոց հիմնելու մտքից, — հարցրեց նորան տանտիկիները, Ելիզաբետա Բօգդանօվնան։ Նա նստած էր նորեկ երկու հիւրերի մէջ տեղը և շողփորթաբար նայում էր նրանց երեսին։ Կաւ չի՞ լինի մի ուրիշ բանի համար զորժ զնել փողերը, այնպիսի մի բանի համար, որ աւելի օգտակար լինի քաղաքին։

— Ի՞նչ բանի համար, ասէք խնդրեմ, բարկացած ընդհատեց նորա խօսքը Սահառունին։

— Բան չունե՞ս, Քէորգ, ասեց նորան Պետրոսեանցը, որ նորա հին ընկերներին էր, ինչ ես երկար ու բարակ խօսում։ Այդ խօսքերը արտասանելիս Պետրոսեանի տղեղ, թուխ և սև մօրուքով պատած զէմքը տժգոհ արտայայտութիւն էր կրում։

Պետրոսեանցը պատանեկական հասակից արդէն վառվում էր սիրով զէպի իւր ազգը, տանջւում էր նորա ցաւերով... Նա հասարակ վաճառական տղայ էր և դժւարութեամբ էր կարողացել համաձայնեցնել հօրը, որ իրան թոյլ տայ բարձրագոյն ուսում ստանալու։ Նա քսանչորս տարեկան էր երբ որ համալսարան մտաւ։ Ձբաւորութիւնը և ուսերէն վատ իմանալը սկզբում խանգարում էին նորա պարապմունքներին, բայց տոկուն աշխատասիրութեան, հաստատակամութեան և ընկերների նիւթական օգնութեան շնորհիւ նա յաղթեց բոլոր արգելքները և վերադարձաւ հայրենիք բնական գիտութիւնների կանդիդատի աստիճանով։

Երկար ժամանակ զուր աշխատելով իւր մասնագիտութեան համապատասխան մի պարապմունք գտնելու, նա ահամայ ծառայութեան մտաւ վարչական բաժնում։ Թէև Պետրոսեանը զոհ էր իւր ստացած չնչին ուժիկից, բայց տժգոհ էր իւր դրութիւնից, որովհետև վարչութեան մէջ ծառայելը նորա սրտովը չէր։ Բախտը Պետրոսեանին երես չէր տւել, նորա ամբողջ կեանքը մի անընդհատ կռիւ էր եղել կեանքի անբարեյաջող պայմանների հետ։ Այդ անընդհատ կռիւը Պետրոսեանին զիւրազրգիւ և դաժան բնաւորութեան տէր մարդ էր դարձրել, այնպէս որ շատերին նա անհամակրելի էր թւում։ Բայց Սահառունին Պետրոսեանին երեխայ ժամանակներից էր ծանաչում և անկեղծ սիրում էր նորան նորա ազնիւ և ամեն մի լուր զործի անձնւիրաբար ծառայելու պատրաստ սրտի համար։

— Այ, ճիշտ ես ասում, Տիգրան, խօսելով, վիճելով բան չի

դուրս գաց: Պէտք է աշխատել հանել մեր ժողովուրդը իւր այժմեան վիճակից, հնարաւորութիւն տալ նորան կրթւելու, զարգանալու. մեզ ուսումնարաններ են պէտք, ուսումնարաններ, իսկ այժմ մենք համարեա չ'ունինք ուսումնարաններ: Տւէք ժողովրդին ուսումնարաններ:

—Ասելը հեշտ է, բանը՝ անելն է, դառնութեամբ արտասանեց Պետրոսեանը և ամբողջ մարմնով կուշ եկաւ:

Սահառունին մտածմունքի մէջ ընկաւ:

Որքան աւելի էր ծանօթանում նա Ե.-ի հասարակութեան հետ, այնքան աւելի էր զգում որ իւր և այլ հասարակութեան մէջ ոչինչ բարոյական կապ չը կայ, որ ընդհակառակը բոլորը սկսել են քաշել իրանից. բաւական է մի բան ասի, մի բանի վրայ ուրախանայ կամ թէ մի կարծիք յայտնի, ամեն կողմից հազար ու մէկ զատողութիւն կը տան, կաղաւթդ են ասածը, կը բամբասեն: Ճիշդ է, նա առաջ էլ գիտէր, որ իւր հայրենիքը թաղւած է տգիտութեան խաւարի մէջ, բայց այդքան չէր կարծում: Ծանօթներն ու ազգականները հանգիստ չէին առլիս Սահառունուն, հարց ու փորձ էին անում թէ ինչ ծառայութեան է մտնելու. նա միշտ միեւնոյնն էր պատասխանում,— թէ կը նայեմ, կը ծանօթանամ, կը տեսնեմ ինչ կայ, ինչ չը կայ, երևի մասնագիտութեանս համապատասխան մի գործ կը գտնեմ,— բայց ահա երկրորդ տարին է, ինչ Ե.-ումն է և դեռ ոչ մի հաստատ գործի չի կպել: Քաղաքացիք սկսել էին նորա վերայ ծիծաղել, «քիթը շատ է բարձրացրել, փիլիսոփայ է եկել մեր գլխին, այս արտասահմանի ուսումը խելքից դցում է մեր երիտասարդներին, որ այստեղ մնային ու գործով պարապէին, չէր լինի. պէտք է զնային պարսպ քաշ գալ ու զաւղակութիւն անել սովորէին»: Այդպիսի խօսքեր շատ անգամ Սահառունու ականջին էլ էին հասնում, որովհետեւ բաւական ազատ, համարձակ էին խօսում, մանաւանդ մի դէպքից յետոյ. — Սահառունուն մի շատ շահաւէտ պաշտօն առաջարկեցին ի պատիւ նորա հօրեղբոր, որ քաղաքում մեծ ազդեցութիւն ունէր. Սահառունին հրաժարեց. բոլորը մնացին ապշած և աւելի սկսեցին ծիծաղել նորա վերայ:

Սահառունին ուշ չէր դարձնի այդ ասէկօսէներին, բայց մօր թախանձանքն ու լացը հանգիստ չէին առլիս նորան: Մայրը և իւր

տեղը չէին կարողանում հասկանալ, թէ ինչ է ուզում Սահառունին, ինչու է հրաժարում այդպիսի բախտից, որ հազարից մի անգամ է մարդու առաջը դալիս:

Սահառունին բոլորովին էլ պարապ էր մնում. պաշտօնից դուրս էլ մարդ շատ գործ կարող է գտնել կատարելու: Երկու ամիս էր ինչ նա իրան նւիրել էր մի գործի, որ համապատասխանում էր իւր գաղափարներին: Մի օր գործով պարապելուց նա սաստիկ յոգնած ու տխուր տուն եկաւ ու տեսաւ որ մայրը աղջիկներին ու փեսաներին զլխին հաւաքած լաց ու շիւանը դրել է:

— Ի՞նչ է պատահել, մայրիկ, հարցրեց նա սրտացաւ թեամբ:

— Ել ինչ պէտք է պատահի, ուր գնում եմ, քո վատն են խօսում. իշխանները, աղաները հօ կատաղած են քո դէմ. ինչ բան ունես նրանց հետ, որդիս, ինչու ես նրանց հակառակ գնում:

Մայրիկ ջան, դու գիտես, որ բէգերից մէկը ուզում է խեղճ գիւղացիներից խլել հօրական, պապական նրանց պատկանող հողերը. ուզում է հարիւրաւոր ընտանիքներ կտոր հացից զրկել: Նրանք էլ ինձ են դիմում, որ իրանց պաշտպանեմ: Ի՞նչ անէի, ասէի գնացէք ինչ անում էք արէք, իմ բանս չի. թողնէի՞, որ հարիւրաւոր խեղճ մարդիկ դռնէ դուռ ընկնէին:

— Գիտեմ, որդիս, այդ վաղուցւայ վէճ է, քանի տարի է գիւղացիք դատարանների շէմքերը մաշում են. գործը այնպէս խճճել է, որ դու չէ, ով էլ գաց չի կարող արձակի, արի, հողիս, ինձ լսի, ու ձեռք քաշի այդ գործից. ես գիտեմ, գիւղացիներին օգուտ չես տալու, միայն այն է, որ նրանց կը թշնամացնես մեր բոլոր ազգականների հետ:

— Ապահով եղիր, մայրիկ, ոչ ոքի իմ պատճառով վնաս չի հասնի: Թողէք այս գործը վերջացնեմ, էլ այստեղ չեմ մնաց, կերթամ Թ. - ս:

Այդ միջոցին ներս մտաւ հօրեղբայրը. բոլորը պատկասանքով վեր կացան տեղներից:

Ախւեց լաց ու կոծ, չորս կողմից աղաչում պաղատում էին, բաց Սահառունին իւր վճիռը փոխելու միտք չ'ունէր. միայն Յ. - ում, ուր ոչ մի առողջ գաղափար համակրութիւն չէր կարողանում գտնել, նորա կարծիքով նշանակում էր ողջ-ողջ գերեզման մտնել, որ միայն

խելացնորը կարող է անել: Տեսնելով որ լաց ու կոծով բան չի դուրս գալիս, մայրն ու քոյքերը դարձրեցին իրանց աղերսալից աչքերը հօրեղբոր վերայ, իբրև տան մեծի վերայ, որ Սահառունու հօր մահից յետոյ նորա ընտանիքի գլուխն ու պաշտպանն էր համարւում: Նա հպարտ-հպարտ մի խիտ ականարկ գցեց շուրջը, և ծալապատիկ նստելով սկսեց մտահոգ կերպով յետ ու առաջ դցել սաթէ համրիչի խոշոր հատիկները: Սենեակում տիրեց խորին լուռութիւն, բոլորը սպասում էին, թէ ինչ կ'ասի հօրեղբայրը և հանգիստւոր րուպէի ազդեցութեան տակ իրար երեսի էին նայում հարցական հայեացքով: Վերջապէս հօրեղբայրը, համրիչը ձեռքին փաթաթելով և երեք անգամ հազալուց յետոյ, աչքերը բարձրացրեց դէպի Սահառունին ու սկսեց խրատական եղանակով.

— Որդի, քեզ լաւ յայտնի է, որ մենք ոչինչ չենք խնայել քեզ լաւ ուսում տալու համար. դու գիտես, թէ մայրդ ինչ դժւարութեամբ քեզ թողեց զնա աւրտասահման, ու գնալուցդ յետոյ ինչպէս աչքը ջուր կտրած սպասում էր քեզ: Որքան տանջւել, որքան զրկանք է քաշել նա քեզ համար, իսկ դու, ասերախտ, ինչով ես վարձատրում այդ բոլորը: Ինչո՞ւ չես ուզում ծառայութեան մօտնել, ի՞նչ գործ պէտք է զտնես որ զրանից պատւաւոր լինի. ասիւ ինչո՞վ է վատ ծառայութիւնը: Մի հարցնող լինի թէ այժմ գործիդ անունն ինչ է, — տուտուց-տուտուց բաներ ես բռնում, օր չի անցնի որ մի խաչ-տարակութիւն դուրս չը գայ, հիմա էլ՝ այդ բաւական չէ՝ ուզում ես մօրդ թողնել ու գնալ. աֆֆերի՛մ, աֆֆերի՛մ:

— Գէորգ ջան, աչքիս լոյսը, խելքի եկ, մեզ մենակ մի թո՛ղ, ընդհատեց հօրեղբոր խօսքը մայրը՝ ազաշելով:

Որդին քնքշութեամբ բռնեց մօր երկու ձեռքը:

— Մայրիկ, հանգստացիր, հօ՛ւ չեմ կարող պարապ մնալ, ինչ անեմ որ այստեղ ինձ յարմար գործ չեմ գտնում: Դու հօ չես ուզի, որ քո որդին փողոցները չափելով ման գայ: Մայրիկ ջան, ասպահով կաց, ես ձեզ չեմ մոռանայ, շուտ-շուտ կը գամ տեսնելու:

— Տեսէք, տեսէք, ծիծաղեց հօրեղբայրը, այստեղ իրան յարմար գործ չը կա՛յ: Ա՛յ լաւ տղայ. ինչի պէտք է մօրը, քոյրերին բախտաւորացնել, նորանց համար փող աշխատել. հազիր ամբողջ տարին մեզ համար պարապ ման կը գանք ու քէֆ կը քաշենք:

Ասա, Աստուծոյ սիրուն, մինչև հիմա մի գրօշ բերել ես տուն. է, գրօշն էլ քեզ լինի. ինչո՞ւ էիր դալիս ու մեր տան խաղաղութիւնը վրդովում: Սորա՞ համար էիր սովորում. արժէ՞ր այնքան փող փչացնել ուսմանդ վերայ, աւելի լաւ չէ՞ր լինի, որ ուրիշ բանի համար գործ դրած լինէինք այն փողերը:

Սահառունին յօնքերը կիսեց ու ուզում էր պատասխանել, բայց մայրը ձեռքով արեց, չը թողնեց որ խօսի: Խեղճը աղերսալից հայեացքը ուղղած որդուն, աչքերով խնդրում էր որ լսի, և աշխատում էր փոխել անսխորժ խօսակցութիւնը, բայց, չը նայելով նորա զոյշ վարմունքին, հօրեղբայրը էլի նեղացաւ և վիրաւորաւ ձայնով ասաց:

—Հա, ի հարկէ, հիմա այս տանը կամ ես կամ Կօշայ ժամհարը, խօսքիս ո՞վ է ականջ դնողը, ո՞ւմ են պէտք իմ խորհուրդներս: Այ հիմա ձեր տան գլուխը, մատնացոյց արեց նա Սահառունուն:

Հօրեղբայրը վեր կացաւ թախտի վրայից. բոլորը նորանից առաջ ոտքի էին կանգնել: Սահառունուն շատ չէր դուր գալիս այդ սովորութիւնը, բայց իմանալով որ այդ սովորութեան հակառակ վարւելով բոլորին կը վիրաւորի, ինքն էլ վեր կացաւ տեղիցը: Հօրեղբորը այդ շատ դուր եկաւ և նորա դէմքի արտայայտութիւնը մի փոքր մեղմացաւ: Սահառունին լուռ կանգնած շրթունքները ծամում էր: Նա գիտէր, որ ընտանիքի կրտսեր անդամների ներկայութեամբ ծերունուն հակաճառելը տեղական սովորութեան համաձայն մեծ վիրաւորանք է համարւում: Բախտւորապէս մի պատահական հանգամանք ազատեց նրան այդ դժար դրութիւնից. եկան ատոցին, որ Պետրոսեանը եկել է, կանչում է, գործ ունի հետը:

Ընկերոջ հետ մօտ մի ժամ խօսելուց յետոյ Սահառունին առաջարկեց նորան միասին գնալ Աբգարեանների մօտ:

—Կարծե՛մ, այսօր նրանց նշանակւած օրն է:

—Հա:

—Որ այդպէս է, կարող ես մենակ գնալ. այսօր ես դամ, ի՛նչ անեմ:

—Ինչպէս թէ ինչ անես: Օրիորդ Աբգարեանի նման հիմնալի աղջկայ հետ խօսելն էլ զւարճութիւն է. կասես, կը խօսես, երա-

ժշտութիւն կը լսես: Գիտեմ, գիտեմ, ինչու չես ուզում գնալ, Տիգրան, վախենում ես սիրահարես:

— Ե՛հ, եղբայր, ինչ կը սազի ինձ սիրահարել, զրպանումս մկներ են սլար դալիս, ասաց Պետրոսեանը տարօրինակ կերպով ծիծաղելով և սկսեց պատմել իւր ծառայութեան ժամանակ պատահած անհամութիւնների մասին: Խմացած կաց, եղբայր, որ ինչ որ ուրիշները անպատիժ անում են, եթէ մենք անելու լինէինք արժան չէր նստի մեզ:

— Ե, ես այդ վաղուց գիտեմ:

— Եթէ ուզում ես ծառայել, պէտք է ազատ, անկախ հայեցքներդ ծալես, զրպանդ դնես, այս է փորձաւոր մարդու խորհուրդը:

— Ապահով կաց, Տիգրան, ես ծառայութիւն մանողը չեմ: Դու էլ վեր կաց միասին... Գնանք Թիֆլիս բախտ փնտրելու:

— Ձէ, եղբայր, ես չեմ կարող հաստատ բանը թողնել անյայտի յետևից ընկնել. ամբողջ ընտանիք կայ վզիս:

Նորա խօսելով մօտեցան Աբգարեանների տանը. խօսք ընկաւ Կատարինէի մասին:

— Գիտե՞ս, Գէորգ, նորա աչքը քո վերայ է:

Սահառունին կարմրեց, բայց և միւնոյն ժամանակը ուրախացաւ: Նա ինքը գրաւուած էր օրիորդովր. մի քանի ժամանակներից սկսած օրիորդը նորա գլխիցը չէր դուրս գալիս:

Աբգարեանների հիւրասենեակում հաւաքուած սակաւաթիւ հասարակութիւնը ուրախ ուրախ խօսում էր առաջիկայ ուխտագնացութեան մասին. շուտով լինելու էր Սուրբ Գէորգի ուխտը:

— Դուք էլ ի հարկէ կը գնաք, զիմեց Կատարինէն Սահառունուն ու մինչև ականջատակերը կարմրեց:

— Այնտեղ կը տեսնէք Ե-ի ու շրջակայ բոլոր գիւղերի հասած աղջիկներին, մէջ ընկաւ Միհրանովան:

— Որոնց ծնողները տանում են ուխտատեղիները փեսացուներին ցոյց տալու համար, կարծես տօնվաճառ լինի, ընդհատեց զոքանչի խօսքը աստիճանաւորը: Այնպէս չի, Ելիզաւետա Բօզդանօֆնա, այդ նպատակով են ուխտ գնում, չէ՞. կարծեմ, ձեզանից եմ լսել այդ:

— Ճիշտ է, ճիշտ: Խա՛չը, մարդու զարմանքը գալիս է՝ տես-

ներով մեր ժողովուրդը. ո՛րքան վայրենի սովորութիւններ ունի, ասաց Միհրանօվան և ինքնագոհ ժպիտով նայեց նահանգապետի կնոջը:

—Իսկ կապած բերանները տեսնելիս հօ՛ մարդու զգանք է դալիս, աւելացրեց Միհրանօվայի աղջիկը դէմքը ծամածռելով:

—Ժամանակով այդ էլ կը փոխւի. ժողովրդի մէջ շատ խոր արմատներ են գցում սովորութիւնները. անկարելի բան է, որ դարեւոյժ եղած սովորութիւնը մի օրում արմատախիլ լինի, բայց հետզհետէ անպատճառ. կ'ոչնչանայ. ա՛յ, տեսնում էք, դուք հօ՛ չէք...

—Նս ձեզ մի անգամ ընդ միշտ խնդրել եմ, Գէորգի Ալեքսանդրովիչ, չարացած ընդհատեց խօսքը տիկինը, որ ինձ այստեղացիների շարքը չը դասէք, ինձ կրթել են կատարեալ...

—Ի հարկէ, ի հարկէ, վրայ բերեց Միհրանօվան, իմ աղջիկը ամենալաւ պանսիօններից մէկումն է կրթւել, ա՛յ, այս տարի էլ երկուսը կ'աւարտեն ինստիտուտը:

—Ախ, հազար ներողութիւն, որ անգիտակցաբար ձեզ վիրաւորեցի. այսուհետեւ էլ չեմ մոռանայ, որ դուք եւրոպական ծագումից էք, կծուհեգնեց Սահառունին:

Միհրանօվայի աղջիկը կարմրատակած դուրս եկաւ սենեակից:

Սահառունին ու Կատարինէն իրար նայեցին համակրութիւն արտայայտող հայեացքով:

—Նս վաղուց է բախտ չեմ ունեցել լսելու ձեր գեղեցիկ նւագածութիւնը:

Օրիորդը այնպէս նայեց Սահառունուն, կարծես, աչքերով ասելիս լինէր՝ «ձեր ցանկութիւնը ինձ համար սուրբ է», և մօտեցաւ դաշնամուրին:

Կատարինէն շատ ընդունակ էր երաժշտութեան և հիանալի ածում էր. Սահառունին միշտ մեծ հաճութեամբ էր լսում նորա ածելը:

Արդէն կէս գիշերից անց էր, երբ որ նա մնաք բարեւ ասեց Աբգարեաններին. տրամադրութիւնը շատ լաւ էր:

Միւս օրը Սահառունին Փայէտօն նստացրեց Կատարինէին, նորա մօրը և իւր քրոջը, և ինքը ձի նստած հետները ճանապարհ ընկաւ. դէպի սուրբ Գէորգ:

Յայնչսօնների, տարանտանների և՛ գոյնզգոյն գորգերով ու մետաքսեայ բարձերով, մուլթաքաներով զարդարւած՝ սալլերի քարաւանը ձգւում էր ամբողջ ճանապարհի երկայնութեամբ մինչև ուխտատեղին, որ մի սարի գագաթին ծառերով շրջապատւած գեղեցիկ վանք էր: Կառքերի կողքին ճաճանչին էին տալիս զուբւած ու զրահաւորւած իդիթները, նստած նժոյգների վերայ, որոնց արանքին զգոյշ շարժւում էին ոտաւորներն ու էշաւորները:

Ուխտատեղին հասնելով Սահառունին մի բարձր տեղ ընտրեց, որտեղից ամբողջ տեսարանը լաւ երևում էր: Կատարինէն ծառին կոթնած, ուրախ դէմքով նայում էր սօնախմբութեանը: Հիանալի տեսարան էր. ձիաւորները ձիարշաւ էին անում, մի տեղ պար բռնած երգում էին, մի քիչ հեռու դափ ու զուռնա էին ածում. ծափ ու ծիծաղը սար ու ձոր թնդացնում էին. աչքի որ կողմը դարձնէիր ծաղկազարդ դալար կանաչի վերայ սպիտակ վրանների, վրանանման սարքած սալլերի ու ծառերի սուերում քէֆ անող աղամարդկանց ու զոյնզգոյն շորեր հագած պարող աղջիկների ու նորահարսերի խմբեր կը տեսնէիր: Սահառունին հիացած նայում էր օրիորդի կարմրած դէմքին, որ ոչ մի ժամանակ նորան այնքան պրաւիչ չէր թւել, ինչպէս այդ րոպէին:

— Դուք այսօր շատ ուրախ էք, օրիորդ, չէ՞:

— Շա՛տ, շա՛տ, բացականչեց նա, և վազեց մօր մօտ ու սկսեց նորան համբուրել: Ինչ լաւն ես այսօր, մայրիկ ջան:

Տեղը վերադառնալով Կատարինէն Սահառունու վերայ քնքոյշ հայեացք գցեց:

— Ես շատ եմ սիրում չորս կողմն լիութիւն սև գոյութիւն տեսնել: Գիտէք, Գէօրգի Ալեքսանդրովիչ, ես որ թագուհի կամ մեծ հարստութեան տէր լինէի, ունեցածիս մեծ մասը ժողովրդական տօնախմբութիւնների վերայ գործ կը դնէի:

— Միթէ՞, ուրախ-ուրախ հարցրեց Սահառունին ու ծիծաղեց: Իսկ ես, օրիորդ, երկիւղածութեամբ կը խոնարհէի այդպիսի մեծահոգի թագուհու առաջ:

— Դուք ծիծաղում էք, բայց տեսէք թէ ինչ հիանալի բան է: Խեղճերը բոլոր ցաւերն ու հոգսերը տանը թողած, դարգերը մոռացած, ուղում են սրտանց ուրախանալ, քէֆ անել: Ինձ համար

աջնիքան էլ նշանակութիւն չ'ունի, ես առանց այն էլ միշտ լաւ տրամադրութեան մէջ եմ, բայց խեղճերը...

Կատարինէի աչքերը հանդիպեցին Սահառունու աչքերին և նա կարմրեց: Նայելով օրիորդին Սահառունին զգում էր, որ սիրտը լցւում է մի ինչ որ նոր, մինչև այդ ժամանակ նորան անծանօթ քաղցր զգացմունքով: Նա կարծես մոռացել էր կեանքի բոլոր դառնութիւնները. նորա ապագայ կեանքը այժմ աւելի հրապուրիչ գոյներով էր նկարւում նորա երևակայութեան մէջ:

— Մայրիկ, մայրիկ, աղաղակեց յանկարծ Կատարինէն հետից տեսնելով մօրը, Կէօրզի Ալեքսանդրովիչին եւ մի քիչ նախափոր, ծաղրում է ինձ:

— Ընդհակառակը, ինձ մեծ զւարճութիւն պատճառեց ձեր ասածը, այդպիսի ցանկութիւնները միշտ անարատ ու ջերմ սրտից են բխում: Իմ կարծիքը սխալ դուրս չ'եկաւ, դուք հիանալի աղջիկ էք: Սահառունին յափշտակութեամբ բռնեց Կատարինէի ձեռքը, բայց խփոյն բաց թողեց: Երանի նորան, որ կարժանանայ ձեր սէրին:

Օրիորդը աչքերը քաշ զցեց:

— Ինչի՞ վրայ էք այդպէս միտք անում, օրիորդ:

— Մտքովս անցնում է, թէ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ դուք մեր քաղաքը եկած չը լինէիք, որովհետև ձեր գնալուց յետոյ սարսափելի տխուր կը լինի, արագախօսելով և բոլորովին անսպասելի կերպով արտասանեց Կատարինէն:

Վերջին խօսքերը նա հազիւ լսելի ձայնով ասաց ու սաստիկ կարմրելով սկսեց անթարթ նայել մօտ քառասուն քայլ հեռու վառուող կրակին:

— Ձեմ կարող ասել թէ որքան ուրախ եմ, օրիորդ, որ կարող եմ հաւատացած լինել, թէ իմ բացակայութիւնը ձեզ համար զգալի կը լինի, յուզւած սկսեց խօսել Սահառունին մի փոքր լռութիւնից յետոյ: Իմ սիրտս էլ դժւարութեամբ է հաշտւում այն մտքի հետ, որ մենք պէտք է բաժանուենք, եթէ...

Այդ րոպէին նրանց մօտեցաւ տիկին Աբգարեանն ու Սահառունու քոյրը. նրանք վեր կացան և բոլորը միասին գնացին դէպի խարոյկը: Այդ կրակի վրայ նոցա համար բոգբաշ, փլաւ սւ խորոված էին պատրաստում: Ամեն տեղ խարոյկներ էին վառւում, ամեն տե-

ղից երգի ձայն էր զալիս. Սահառունին հետաքրքրութեամբ ու ուրախ սրտով ման էր զալիս՝ մի խմբից միւսը անցնելով:

Ճաշի ժամանակ և երկոցեան տուն վերադառնալիս ամբողջ ճանապարհի ընթացքում Կատարինէն լուռ էր ու մոռնոգ և խուսափում էր Սահառունու հայեացքից: Սահառունին հասկանում էր օրիորդի հոգեկան վիճակը: Նա վաղուց յափշտակած էր օրիորդի գեղեցիկ զէմքով, անմեղ և վառվուռն բնավորութեամբ. նորա սէրին արժանանալը նորան անհասանելի բախտաւորութիւն էր երեւում իւր Ե.-ում՝ քաշած տարի ու կէսւայ աքսորի մէջ: Ել երկար ու բարակ չը մոտձեց Սահառունին. յարմար առիթ էր, առաջարկութիւն արեց օրիորդին:

Սահառունու մայրը իրան վերաւորւած էր զգում: Արդին ու հարսը զլիսովը փարւան էին զալիս, բայց էլի նա երկար ժամանակ չէր կարողանում մոռանալ, որ իւր անդրանիկը առանց իւր խորհրդի ու աջակցութեան է կին ընտրել:

-- Տա՛յ Աստուած, այնքան ապրեմ, որ թողնեիրս տեսնեմ, ուրախանամ, քիչ-քիչ մխիթարում էր նա ինքն իրան:

VII

Հարսանիքից մէկ-երկու ամիս յետոյ Սահառունին իւր կնոջ հետ զնաց Թ.-ս: Թ.-տում այդ ժամանակ երիտասարդութեան առաջաւոր մասը մեծ եռանդով նւիրել էր իրան ժողովրդի կրթութեան գործին: Ոգևորւած երիտասարդները ծխական նոր-նոր դպրոցներ էին հիմնում և աշխատում էին բարեփոխել թեմական դպրանոցի վիճակը: Ժողովրդի կրթութեան գործը շատ մօտ էր Սահառունու սրտին. նա հոգով սրտով անձնատուր եղաւ նորան:

Բայց պարապմունք գտնել անհրաժեշտ էր: Երկար ժամանակ յարմար գործ չը գտնելով, Սահառունին վճռեց մոնել ծառայութեան մի տեղացի դրամատէրի մօտ, որ ուրիշների հետ համեմատելով գտնէ այն առաւելութիւնն ունէր, որ գործունեայ էր: Պարապելով արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերով և յաճախ գործ ունենալով թէ կառավարութեան և մասնաւոր մարդկանց հետ, դրամատէրը այդ գործերը Սահառունուն էր յանձնում վարելու, որ այդպիսով միջնոր-

դի դեր էր կատարում: Սահառունուն դուր չէր գալիս պաշտօնի անորոշութիւնը. նա չէր բնութեան այդ պաշտօնը, բայց դրամատիքը խոստացաւ նորան յանձնել շատ ձեռնառու պայմաններով իւր շուտով հիմնելիք գործարանի կառավարութիւնը: Քէն. այդ գործունէութիւնը Սահառունու մասնագիտութիւնից դուրս էր, բայց նորա գործնական կողմը նորան բաւական ծանօթ էր և դորա համար նա հեշտ կարող էր ուսումնասիրել և տեսական կողմը, որով և սկսեց պարապել պաշտօնից ազատ ժամերին:

Միայն մի բան լաւ չէր. գործը պահանջում էր, որ Սահառունին մի տեղ չը մնայ նստած, այլ ճանապարհորդի, այնպէս որ նա շատ յաճախ ստիպւած էր լինում մենակ թողնել կնոջը:

Կատարինէն մտաւ իւր սանամօր իշխանուհի Ռիօձէի թեւի տակ, որ տիկին Արգարեանի մօտ բարեկամն էր: Նա անզաւակ լինելով սէրը գցեց Կատարինէի վերայ, Կատարինէն էլ նորան սիրեց: Իշխանուհին չափից դուրս բարի սիրտ ունէր, բայց մի քիչ թեթեւամիտ էր: Արձակ կեանք վարելով՝ իշխանուհին գնացող-եկող շատ ունէր, ինքն էլ տանը քիչ էր նստում. ամէն օր կամ հիւրեր էր ունենում կամ ինքն էր հիւր գնում կամ թէ թատրօն, երեկոյթ, զբօսներու էր գնում: Իւր սանիկին նա մասնակից էր անում բոլոր իւր զւարճութիւններին, հետը տանում էր ամէն տեղ:

— Կատեա, դու որ գալիս ես՝ տունս կենդանութիւն է ստանում. քեզ պէս սիրուն ու գրաւիչ կին քաղաքումը քիչ կը գտնուի: Հիմա քո այն ժամանակն է, որ միշտ պէտք է քէֆ անես, ուրախանաս: Շուտով բոլոր երեկոյթների ու պարահանդէսների թագուհին կը դառնաս, — լսում էր անդադար նորահարսը և քիչ-քիչ սկսում էր ենթարկել այդ գովասանական խօսքերի ազդեցութեան: Երբ որ մարդը վերադառնում էր քաղաք, նա փաթաթւում էր վզին և սկսում էր յափշտակութեամբ պատմել իւր վայելած զւարճութիւնների մասին:

— Գէորգ, ի՞նչ սանամայրը հրաշալի, պաշտելի կին է, յաճախ ասում էր նա մորդուն:

Սահառունին սկզբում ուրախ էր, որ իշխանուհի Ռիօձէն չէ թողնում, որ իւր բացառիկութեան ժամանակ Կատարինէն տիրի, ձանձրանայ, բայց երբ նկատեց, որ նա շատ է դրաւլում զւարճու-

Թիւններով, սկսեց ամեն միջոց գործ դնել, որ դատարկ, անխորհուրդ կեանք չը վարի: Նա աշխատում էր հետաքրքրեցնել կնոջը լուրջ խնդիրներով, ընտրում էր նորա կարգալու համար ժողովրդականացրած գրեթէ քննարկներ, երեկոցկանները կամ հետը նորան թատրոն էր տանում կամ թէ հրաւիրում էր իւր տունը իւր ամենատաախ ընկերներին, մի խօսքով՝ երևում էր, որ նա ամեն ջանք գործ էր դնում, տանու կեանքը կնոջ համար դուրեկան դարձնելու: Քանի որ մարդը հետն էր լինում Վաստարինէն բոլորովին գոհ էր լինում այդ տեսակ կեանքից, բայց հենց որ մարդը քաղաքից հեռանում էր նա էլի ընկնում էր զւարճութիւնների յետևից:

Անոջ վարած կեանքը այնպիսի ծախսերի տակ էր զցում Սահառունուն, որ նորա կարողութիւնից վեր էր: Սահառունին պարտք անել չէր սիրում, բայց ստիպւած էր պարտք առնել կնոջ պահանջները կատարելու համար, յոյս ունենալով շուտով վճարելու իւր ապագայ պաշտօնից ստանալիք ուժիկից, իսկ երբ որ շաքարի գործարանը գլուխ չ'եկա, նա սաստիկ մոռհոգութեան մէջ ընկաւ և սկսեց իրան աւելի յարմար ու ձեռնտու գործ փնտրել: Գրամատերը նկատելով այդ և չ'ուզենալով զրկել Սահառունու պէս աշխատաւոր, ընդունակ և բարեխիղճ օգնականից խնդրեց որ դուրս չը գալ իւր մօտից, իւր բոլոր գործերի հաւատարմատար շինեց նորան և ուժեղ լուծանքից երկու անգամ աւելցրեց: Սահառունին ստիպւած էր ընդունելու նորա առաջարկութիւնը, որովհետև ուրիշ գործ գտնելու յոյս չը կար: Ստանձնելով իւր նոր պաշտօնը նա ուզէր չ'ուզէր պէտք է երևան հանէր առաջւայ կառավարիչների անբարեխիղճ գործավարութիւնը, որոնք զանազան միջոցներով կորելիս էին եղել բանւորների փողերը իրանց գրպանը լցնելու համար: Սահառունու ցանկութիւնն էր միայն բարեխիղճութեամբ վերաբերել իւր պաշտօնին, բայց նա իւր բարեխիղճութեամբ թշնամիներ վաստակեց:

— Էհ, Գեորգ, ևս չ'էի ասում, որ քո այդ նորամուծութիւնների շնորհիւ վատամարդի կը լինես ու շատերին կը զրգուես քո դէմ, ասաց նորան մի օր փողոցում նորա ընկերներից մէկը՝ Ասունին:

Ասունին տանու մարդու պէս էր ընդունում Սահառունիների մօտ: Նա ուսանողական չորս տարւայ կեանքի ընթացքում Սահառունու հետ ապրելով բարոյապէս կնիթարկել էր նորա ազգեցու-

Թեանը և այժմ էլ այդ ազդեցութեան տակ էր, թէև ինքը այդ չէր նկատում: Նորա ամենաբնորոշ յատկութիւնը նորա անշահասէր կամակատարութիւնն էր ու անհոգ ուրախութիւնը: Նա սիրում էր նոր նոր տպաւորութիւններ, իսկ այնքան զրական խելք չունէր, որ այդ տպաւորութիւնները խոր հետք թողնէին մէջը:

Աւարտելով ուսումը համալսարանի իրաւաբանական բաժնում, նա իբրև Կովկասեան Թօշակաւոր իսկոյն տեղ ստացաւ զատատանական մասում Կովկասի մի նահանգում, որտեղից մի տարի անցած նորան փոխադրեցին Ք-ս:

— Ճիշտ, Գէորգ, դարդ չունէիր, զլխիդ դարդ շինեցիր, կարեկցաբար կրկնեց Առունին փոքր ինչ լսելուց յետոյ:

— Այդպիսի բաներից, Աղեքսանդր, ես չեմ վախենում, դու ասա զործը յաջող գնաց:

Անցաւ մի ամիս, երկու ամիս, Սահառունին տեսաւ, որ գործը առաջ չի դնում, իսկ ինքը օր օրի վերայ աւելի ու աւելի թշնամիներ է վատտակում իւր պաշտօնակիցների միջից:

Սահառունին օրէց օր աւելի ու աւելի հաստատ էր համոզւում, որ չարիքը շատ խոր արմատ է գցել, որ ծառացողների անբարեխճութիւնը այնքան սովորական բան է դարձել, որ էլ անազնութիւն չի համարւում:

Այդ անհամութիւնները այնքան զզւեցրել էին Սահառունուն, որ նա վճռեց ընդ միշտ թողնել իւր պաշտօնը: Յարմար առիթ էլ կար. — երկու զրամասէր շատ ձեռնտու պայմաններով կապալով էին վերցրել Ք-սին մերձակայ մի կալւած և քանի ժամանակ է առաջարկում էին Սահառունուն ընկերանալ իրանց հետ:

Սահառունին, նոցա հետ պայման կապելուց յետոյ, այնպիսի թեթևութիւն զգաց, կարծես շալակիցը մի ահագին սար վայր ընկաւ:

Տուն վերադառնալով, նա կնոջը խորհուրդ տւեց առ ժամանակ տանու ծախսերը կրճատել: Շատ քաղաքավարի կերպով բացատրեց նորան իւր միտքը Սահառունին, բայց էլի տհաճութեամբ լսեց կինը նորա ասածը:

Ամուսինների կեանքի այդ տաղնապի ժամանակն էր, որ Ամիրանօլն ու Հեղինէն պսակեցին: Կատարինէն սրտով ուրախ էր այդ

բանին: Նա առժամանակ ամեն բան մոռացութեան տեղ և զրաւուեց իւր վաղուցւայ ընկերուհու բարեկամութեամբ: Սահառունուն մեծ ուրախութիւն էր պատճառում նոցա բարեկամութիւնը և նա մեծ յոյսեր էր դնում կնոջ լուրջ, համեստ ու սակաւագահանջ ընկերուհու բարերար ազդեցութեան վերայ: Բայց մի քանի ամսից յետոյ Կատարինէն սկսեց սառել դէպի Հեղինէն. նա էլ առաջւայ նման ուրախ չէր զգում իրար Հեղինէի հետ եղած ժամանակ և երբեմն — երբեմն մինչև անգամ կարծես նորան նեղութիւն էր պատճառում ընկերուհու ներկայութիւնը:

VIII.

Որոշւած երեկոներից մի երեկոյ Նիղաւետա Բօգլանօփլա Միհրանօփլան քաղցր սրտայուզութեան մէջ քայլում էր՝ երեկոյթի համար սարքած, պատրաստւած՝ դահլիճներում:

Նորա մարդը բարձր պաշտօն ստանալով Սահառունունց երկու ամիս առաջ էր Ն.-ից թ-ս տեղափոխւել:

Միհրանօփլան այն տեսակ կանանցից էր, որոնք ոչ մի միջոցից չեն խորշում իրանց ամուսինների համար բարձր շրջաններում աչքի ընկնող զիրք ձեռք բերելու համար: Մի կողմից՝ պատրաստ լինելով ամեն տեսակ ծառայութիւն մատուցանելու մեծերին, միւս կողմից՝ նա իւր մարդու ստորադրեալների ղլուխը տանում էր հազար ու մի խնդիրքներով ու յանձնարարութիւններով, բայց ի հարկէ նա այդ այնպիսի վայելուչ ձևով էր անում, որ շատ չէր ծախում կողմնակի մարդկանց աչքը: Ճարպիկ և խորամանկ բնավորութեան տէր լինելով՝ նա անգամ էր գրւում և ընտրւում բոլոր բարեգործական յանձնաժողովներում, բայց անվարձ լաւութիւն անելու սովորութիւն չունենալով, նա իւր կօպէկանոց աշխատանքի համար տասնապատիկ վարձատրութիւն էր ուզում ստանալ:

Միհրանօփլան դնում զալիս էր ու շուտ-շուտ կանգ առնում սեղանի առաջ, բաց էր անում գեղեցկաշէն, արկղիկը և հաշւում թէ որքան տոմսակ ունի ծախելու բարեգործական նպատակով տրուող նւագահանդէսի համար: Ամիրանօփլ երեւի մի քսան տոմսակ կը վերցնի, Կատարինէ Սահառունին տասը, իշխանուհի Նախունին երեսուն, յետոյ մոքումը էլի շատերին հաշւելով վճռեց, որ կը

Ֆինայ մօտ հարկւր տոմսակ: Ե՛հ, ոչինչ, այդ էլ զժւար չի լինի ծախել, մտածեց նա. անցեալ երեքշաբթի թէև հաստատ չը գիտէի, բայց բոլորին ասացի, որ այս անգամ իմ մօտ կը լինի և կը երգի զեղեցկուհի պրիմադօննան. այդ լաւ հրապօրք է ջահէլների համար, շատերը կը դան... իսկ կոմսուհին ո՛րքան կ'ուրախանայ, ոչ մի բան նորան այնքան զւարճութիւն չի պատճառում, որքան յաջող սարքած նւագահանդէսը, յաղթական եղանակով համարեալ լսելի ձայնով արտասանեց նա և սկսեց մտածել ընթրիքի մասին: Ընդամենը երեսուն հոգու համար է պատուէր տւած, իսկ կարելի է յիսուն հոգի գան. պէտք կը լինի աւելի շատ պատրաստել... բայց ոչինչ, որ շատ լինին թղթախաղից մօտ երեսուն բուբլի կը հաւաքւի, միսիթարում էր ինքն իրան Միհրանովան: Պէտք է այնպէս կարգադրել, որ գոնէ տասը սեղանի վերայ խաղան... Պէտք է հոգա տանել բարեգործական ներկայացման համար... Աղջիկներս, մանաւանդ Նարեան, շատ գեղեցիկ կը լինին իրանց զերերում, վաղը պէտք է խօսել Աոմսուհու հետ այդ ներկայացման մասին...

Մէկ մէկի յետևից եկող հիւրերը ընդհատեցին Նլիզաւետոս Բօգդանօվնայի մտախոհութիւնը:

—Ախ, սիրելիս, չեմ կարող ասել թէ որքան ուրախ եմ ձեզ տեսնելով, չափազանց սերալիր կերպով ընդունեց նա Կատարինէ Սահառունուն, որ ներս մտաւ Ասունուհետ ձեռին բռնած մի ծրար:

—Այդ ի՞նչ էք բերել, սիրելիս:

—Խոտացածս եմ բերել վիճակախաղի համար:

Նլիզաւետոս Բօգդանօվնայի աչքերը ուրախութիւնից փայլեցին:

—Ո՛րքան բարի էք դուք, ասաց նա շողորթութութեամբ և համբուրեց Կատարինէին: Բայց ինչու էք այսքան թանկագին բաներ բերել, աւելի հասարակ բաներն էլ ձեռք կը տային:

—Ոչինչ, այդպիսի մանր-մունր բաներ շատ ունեմ:

—Ե՛հ, ինչ էիք նեղութիւն կրում:

Նա Կատարինէի բերած իրեղէնները զննելու յարմար տեղ էր փնտրում, որ բոլորն էլ տեսնէին ու օրինակ առնէին նորանից. իսկ Ասունին ու Կատարինէն այդ ժամանակ կամաց խօսում էին:

—Մինչև այժմ մարդու գլուխ էր տանում, իսկ այժմ ասում

է, թէ ինչու էիք նեղութիւն կրում: Մի, Աստուած փրկի, ազատի այդպիսի բռնաներից:

— Կամա՛ց, կը լսի, Ալեքսանդր Վասիլիչ. ինչ արած ամեն մարդ մի պակասութիւն կ'ունենայ, առանց դորան չի լինի:

— Բայց դորա պակասութիւնները անհաշիւ են: Ա՛յ, շուտով Պրիմադօննայի բենեֆիսն է լինելու, տեսէք թէ ինչպէս է փողեր պոկելու մեղանից: Ինչ արած. հօ չի կարելի որ աղջիկներին վարժուհու բենեֆիսին իրանց ընտանիքի կողմից ընծայ չը տայ:

— Զէ, չէ, այդպիսի բան չի անի, զուք զրպարտում էք նորան, ուշքը ցրւած պատասխանեց Կատարինէն և նայեց նոր եկող հիւրերին ու շատ ուրախացաւ տեսնելով նրանց մէջ երիտասարդ և գեղեցիկ Տրունցկուն:

Տրունցկին, շքեղագգեստ, մի ձեռին գլխարկը բռնած, միւս ձեռքում կոտրուելով պոտացնում էր մենակնոցը, լօրնետը և ինքնավտահ, յանդուգն հայեացքով նայում բոլորովին ռաից մինչև գլուխ:

Միհրանօվայի աղջիկները, Նադեան և Սօֆիան, տեսնելով ցանկալի հիւրին, քչփշացին կողքներին կանգնած օրիորդներին՝ «տեսա՛ք, որ ասում էինք թէ այսօր Տրունցկին կը լինի մեզ մօտ», և ուրախուրախ դիմաւորեցին նորան:

Մեծ քոյրը Նադեան սիրուն, կարմրաչոյ, սևահեր և գեղեցկակազմ օրիորդ էր. ծնողներն ու ծանօթները յափշտակւած նորա գեղեցկութեամբ երեխայ ժամանակից նորան երես էին տւել. նորա գէմքը հպարտութիւն, գոռողութիւն էր արտայայտում: Սօֆիան մի տարով էր նորանից փոքր. նա ոչնչով աչքի չէր ընկնում, թէև դիմագծերը կանոնաւոր էին, բայց շատ լղար ու բութիկ էր: Նրկուն էլ կրթւել էին Ք. սի ամենալաւ համարւող պանսիօններից մէկում, ուր բացի վայելուչ ձևերից ու ֆրանսերէնից էլ ուրիշ համարեա ոչնչի վրայ ուշք չէին դարձնում:

Անուշադիր թողնելով միւս բոլոր հիւրերին օրիորդ Միհրանօվաները բաց էին արել իրանց հաճոյախօսութիւնների սուպրակը Տրունցկու համար: Նա, ըստ երևոյթին, շատ էլ ուշք չէր դարձնում նոցա խօսքերին և աչքերով ում-որ փնտրում էր:

Վերջապէս գտայ, մտածեց նա և սլացաւ գէպի Կատարինէն:

—Թող տէք, Կատարինա Իւանովնա, հրաւիրել ձեզ կադրիլի և մազուրկայի:

—Ուրախութեամբ, համաձայնեց նա ժպտափայլ դէմքով:

Միհրանովայի աղջիկների զլխին կարծես սառը ջուր ածեցին. նոքա անյայտացան:

—Ուրախութեանս չափ չը կայ, որ ինձ արժանացրիք այդ պատուին: Ո՞ր ասողիցն էր այս բախտը, սկսեց հաճոյախօսել Տրունիցկին:

Կատարինէն կոտրուելով գլուխը յետ գցեց ու ինքնագոհ կերպով ծիծաղեց. այտերը փոս ընկան և երևացին սպիտակ, գեղեցիկ առամները: Այդ ըրպէին նա հիանալի էր: Տրունիցկին աչքը չէր հեռացնում նորա երեսից: Կատարինէն զգում էր, որ ինքը նորան դուր է գալիս:

—Աչ մի տեղ չէք երևում, Ադօլֆ Անդրէիչ, ասաց նա փոքր ինչ լուրթիւնից յետոյ:

—Եթէ ամեն տեղ հանդիպէի այնպիսի սքանելի էակների... խօսքը բերնումն էր, որ Կատարինէն մօտեցաւ Հեղինէ Ամիրանեանը և քաշ տեց տարաւ հետը:

Միհրանովաները և մի քանի ուրիշ օրիորդներ ճանկեցին Տրունիցկուն:

Դահլիճը լցւում էր հիւրերով. տանտիկինը ամեն մէկին զիմաւորում էր աւելի կամ պակաս սիրալիր կերպով նայելով թէ ով և ինչ աստիճանի տէր էր:

—Յրեցի՞ք տոմսակները, Քօմա, և դիմեց նա մի փոքրահասակ, թիկնաւէտ, բայց գեղեցիկ երիտասարդի: Նա նոր էր աւարտել ուսումը Պետերբուրգի համալսարանի Ֆիզիկա-մաթեմատիկական բաժնում կանդիտատի աստիճանով:

Քօմաները բարեսիրտ և ընդունակ աղայ էր, բայց շարժաճքների կոպտութեան, անհոգ հազնւածքի և կծու, խիստ խօսակցութեան շնորհիւ կողմնակի մարդկանց դուր չէր գալիս: Քօմաները այդ հասկանում էր, բայց սկի հոգը չէր. նա ոչ ոքի աչքը մոնել չէր աշխատում, ամենքի երեսին շիտակ խօսում էր և առհասարակ չէր սիրում իրան ազատութիւնը ձնչել այս կամ այն նկատումներով:

—Դժբախտաբար, ո՛չ, Ելիզաւետա Բօզդանովնա, անհոգ կերպով պատասխանեց Քօմաները, վերադարձնելով նորան տւմսակները:

Ես ձեզ առաջուց ասացի, որ այդպիսի բաներում ես շատ անշնորհք եմ:

—Այ քեզ բա՛ն, մի հատ էլ է չի ծախել, տհաճութեամբ բացականչեց Միհրանձուլան տոմսակները հաշվելուց յետոյ և չարացած նայեց Թոմասեւին:

Միհրանձուլան նորա վրայ նայում էր իբրև իւր պարտապանի վրայ, որովհետև բացի այն որ նա իւր տանը շաբաթը չորս անգամ դաս էր տալիս, երկու-երեք ուրիշ ընտանիքներում իւր շնորհիւ դասեր էր գտել:

Յոյս ունեմ, որ դուք աւելի ուրախ լուր բերած կը լինէք, դիմեց նա Ասուհուն, որ մօտենում էր իրան:

Ասուհին զրպանից հանեց շքեղ դրամատուփը և տւեց Միհրանձուլային տոմսակների փողը:

—Ի՞նչ հիանալի դրամատուփ է, մեր վիճակախաղի զարդերից մէկը կարող էր լինել:

—Թոյլ տւէք առաջարկել ձեզ...

—Ձէ՛, չէ՛, ես կատակով էի ասում, ինչու զրկէք...

—Ինչ էք ասում, արժի՞ խօսել այսպիսի չնչին բանի մասին:

—Տւէք, ես ուզում եմ միայն ցոյց տալ մի քանի տիկիներին:

Միհրանձուլան առաւ դրամատուփը և դուրս եկաւ դահլիճից:

—Բարեկա՛մ, էլ ծործորակդ կը տեսնես ու դրամատուփդ չես տեսնի, ծիծաղելով ասաց Թոմասեւը ու խփեց ընկերոջ ուսին:

Այդ ժամանակ ածեցին կադրիլի ըրտուրները:

—Դրամատուփս «վայ տէր» կանչելով գնաց, գնամ՝ գոնէ սիրուն օրիորդների հետ պարելով մխիթարւեմ, ասաց Ասուհին ու մօտեցաւ Կատարինէին ու Հեղինէին, որոնք տաք-տաք խօսում էին:

—Կարելի՞ է ձեզ հրաւիրել, Կատերինա Իւանովնա:

—Ես պարում եմ Տրուենիցկու հետ, առանձնապէս շեշտելով արտասանեց Կատարինէն:

—Իսկ ձե՞զ, տիկին Հեղինէ:

—Աւրախութեամբ, մանաւանդ որ այսօր սիրտս շատ է ուզում պարել:

—Աղօլի Անդրէիչ, վիզ-ա-վի չը փնտրէք, արդէն կայ:

—Շատ ուրախ եմ, ասաց Տրուենիցկին զլուխ տալով Հեղինէին: Մի բանն է վատ, Ելիզա Պաւլովնա:

—Ի՞նչը:

—Les vis-à-vis sont des amis, իսկ դուք երբեք բարեհաճ չէք եղել զէպի ինձ: Հեղինէն անտարբերութեամբ լսեց նորա ասածը և իսկոյն խօսակցութիւնը փոխեց ուրիշ նիւթի վերայ:

—Ձեք կարող երեւակայել, Ալեքսանդր Վասիլիչ, թէ որքան լաւ է պարում Տրունիցկին. նորա հետ պարելիս մարդու ոսնէրը կարծես զետնին չեն կաշում, ոգևորութեամբ ասաց Վատարինէն Ասունուն: Նա այսօր ամենից գեղեցիկն է, չէ՞:

—Ամեն բանում նա միշտ առաջինն է, հաստատեցին նորա խօսքը կողքին կանգնած օրիորդները:

—Հեղիկ, ինչո՞ւ ես դու այդպէս սառը վարում Տրունիցկու հետ, հարցրեց Վատարինէն:

—Ինչու պիտի. նա սկի դուրս չի գալիս:

—Ի՛մ. ա՛յ թէ ասացիր, հա. ասա տեսնենք նորանից լաւ ո՞վ կայ այստեղ: Ծի՞շտ է, ասում են որ նա քո փեսացուն է եղել:

—Այսինքն ուզել է լինել, բայց չի յաջողել: Աստուած սիրես, ոչ ոքի չասես, ես չեմ սիրում պարծենալ եղած փեսացուներով: Գէօրգի Մեքսանդրովիչը այսօր կը վերադառնայ:

—Խա՛չը, չը գիտեմ. ով է իմանում, կարելի է գայ:

Վատարինէի անտարբեր պատասխանը Հեղինէին շատ զարմացրեց:

—Մի ժամանակ ժամերն էր հաշում թէ երբ պէտք է վերադառնայ մարդը, իսկ այժմ կարծես նորա համար մէկ է թէ մարդը քաղաքումն է թէ չէ, մտածեց նա:

—Մինչև հիմա դեռ չի եկել ձեր մարդը, խեղճ աղջիկ, հարեանց ի կերպով ասաց տանտիկիներ:

—Նա այնքան շուտ-շուտ է ինձ մենակ թողնում, որ քիչ քիչ սովորում եմ:

—Ինչի՞նչ էք սովորում, հարցրեց Տրունիցկին, որ այդ ժամանակ մօտեցել էր նորան:

—Մարդու բացակայութեանը, նորա տեղ պատասխանեց Միհրանօյլայի մեծ աղջիկը և այնպէս զոհ մնաց ինքն իրանից, կարծես մի քաջութիւն արեց, որ այդ ասաց: Ասում են այժմ այդ մօղա է, աւելացրեց նա ուղեւորով սրախօսութիւն անել:

Տրունիցկին թեթև ժպտաց և հրաւիրեց Կատարինէին մի պտոյտ վախի:

— Ո՞վ է ձեզ ասել, որ այդ մօղա է, ձեր լեկցիաներումը կամ ինչպէս ասում են՝ բարձրագոյն կուրսերումն էք այդ սովորել, հեզ-նօրէն ասաց օրիորդին Ասունին:

— Ձեզ հետ չեն խօսում, խիստ կերպով պատասխանեց Նադեան և հեռացաւ: Ասունին վազեց նորա յետևից:

— Մի պտոյտի տեղ երեքն արեցինք, ասաց Կատարինէն կարմրատակած ու ընկաւ առաջին պատահած աթոռի վերայ:

— Ձեզ հետ պարելիս մարդ շի նկատում թէ քանի պտոյտ է արել, դուք շատ թեթև էք պարում:

— Ճիշտ: Այստեղ շատ շոք է, Աղօլֆ Անդրէիչ, գնանք միւս սենեակը: Նոքա թեթևի անցրած դուրս եկան դահլիճից, գնացին հիւրասենեակը և բազմեցին վառարանի դէմ ու դէմ:

— Եկատերինա Իւաննովնա, հոգիս, մի բան ածէք դաշնամուրի վերայ, ընդհատեց նոցա քաղցր tête à tête-ը տանտիկինը: Կատարինէն բացասաբար շարժեց գլուխը:

— Խնդրեմ, սիրելիս, մի մերժիր. բոլորը անհամբերութեամբ սպասում են ձեզ:

Կատարինէն նայեց Տրունիցկուն, կարծես սպասում էր, որ նա խնդրի, և վերջապէս համաձայնեց:

Սկզբում կարծես մատները չէին հնազանդում նորա կամքին, բայց քիչ քիչ նա ոգևորւեց և դահլիճը լցեց Շօպէնի վախի հրաշալի գեղգեղանքով:

— Դուք էլ կ'երգէք, չէ՞, Աղօլֆ Անդրէիչ, դիմեց նորան Միհրանովան երբ որ Կատարինէն վերջացրեց վախը:

Տրունիցկին երկար ժամանակ նազ էր անում, կոտորում էր, զանազան պատճառներ էր բերում, որ իբր թէ չի կարող երգել, բայց տանտիկինը այնքան խնդրեց, որ նա վերջ ի վերջոյ ստիպւած սկսեց երգել և ներկայացրեց մի քանի տեսարաններ ուռւ ժողովրդի կեանքից: Նա այնպէս լաւ ներկայացրեց, որ բոլորը մնացին հիացած:

Նւազածութիւնը վերջանալուց յետոյ, քիչ-քիչ Կատարինէի շուրջը պատեցին համարեա բոլոր հիւրերը. զովասանքներ էր, որ ամեն կողմից թափում էին գլխին: Ոչ միայն ջահէները, հասակն

առածներն էլ կողքիցը չէին հեռանում և աշխատում էին մի կերպ հաճոյանալ նորան:

Մարդ զարմանում էր Կատարինէի ընդունակութեան վերայ. հէնց որ մի հասարակութեան մէջ էր ընկնում, մէկ էլ տեսնես արդէն հասարակութեան ծաղիկն է դարձել, և որ գլխաւորն է միւս կանանց մէջ նախանձ չէր գրգռում:

Օրիորդ Միհրանօվաները Կատարինէի կողքը բռնել էին ու չէին հեռանում, որ իրանք էլ նորա ջրերն ընկնեն, նորա շնորհիւ միշտ կաւալերների հետ լինեն:

Կատարինէն խկապէս ասած դեղեցկուհի չէր:

Ոչինչ նշանաւոր բան չունէր. միջին հասակ, համաշափ կազմ-ւածք, կլոր, թարմ երես, շագանակագոյն մազեր, վառվռուն մուգ աչքեր, ծայրը մի քիչ վեր բարձրացած քիթ,—ասհա նորա կերպարանքը: Բայց միշտ սազով հագնւելու վարպետութիւնը, շարժունքների բնածին նազուկութիւնը, այտերի սիրուն փոսերը, վարդագոյն շրթունքներից վայր չ'եկող անկեղծ, ուրախ ժպիտը նորան վերին աստիճանի նազելի ու սքունչելի էակ էին դարձնում:

—Կատեա, կուզես քեզ ճանապարհ գցենք տուն, ասաց նորան Հեղինէ Ամիրանեանը տուն գնալիս:

—Ոչ, merci, ես դեռ կը մնամ:

—Ուրեմն մնաւ բարեւ: Զը գիտես ո՞րտեղ է Միքայէլը:

—Նիթէ թոյլ կը տաք, ես այս րոպէին կը գտնեմ նորան, ասաց Տրուհիցկին:

Ամիրանօվը կէս ժամ կը լինէր ինչ Միհրանօվայի հետ առանձնասենեակում նստած քչփշում էր:

—Հանգիստ եղէք, ինձ վերայ յոյս դրէք, Նլիզաւետա Բօգդանօվնա, բոլոր տոմսակները կը ծախւեն և ամեն բան ինչպէս հարկնէ կը լինի, ասում էր նա այն ժամանակ երբ որ Տրուհիցկին մօտեցաւ նորան յայտնելու, որ կինը կանչում է տուն գնալ:

Ամիրանօվի գէմքը միթնեց, բայց նա խիոյն փոխեց դէմքի արտայայտութիւնը:

—Երբ պէտք է դու սոխրես վերջապէս ազատ ասել խօսել հասարակութեան մէջ, մարդկանց հետ ինչպէս հարկն է վարւել, ասաց նա կնոջը ճանապարհին:

—Ձեմ հասկանում, Միշէլ, թէ ինչ էս ուզում ասել. ո՞ւմ հետ եմ ես վատ վարւել:

—Ասածս այն է, սիրելիս, որ դու մինչև այժմ չես կարողանում այնպէս խօսել, այնպէս վարւել, ինչպէս ընդունւած է լաւ շրջաններում: Այ, օրինակ առ Կատարինէից. տես ինչպէս է բոլորին զրաւում, իսկ քո վերայ մարդամէջի մարդու սիրտ չի էլ ուզում նայի, մի անկիւն կը մտնես ու լուռ—մունջ կը նստես: Ճիշտն ասած, էս չէի ուզի որ դու միշտ այդպէս մնաս:

—Առ կանէիր, Միշէլ, որ մի ուրիշ բանի վերայ ուշք դարձնէիր: Այս էլ քանի անգամ եղաւ, որ ես ասում եմ, թէ չեմ կարող բնութիւնս փոխել, ուր մնայ որ մի առանձին կարեւորութիւն էլ չեմ տեսնում բնութիւնս փոխելու:

Մարդը անհամբերութեամբ ձեռքը թափ աւեց ու յօնքերը կիտեց:

—Չը պէտք է մոռանաս, Հեղինէ, որ մենք ապրում ենք կարգին, կրթւած մարդկանց հասարակութեան մէջ, որոնք իրաւունք ունին մեզնից պահանջելու...

—Իմ կարծիքով, տաքացած ընդհատեց նորա խօսքը կինը, մեզնից իւրաքանչիւրը աւելի լուրջ պարտականութիւններ ունի հասարակութեան վերաբերմամբ, քան նորա ամեն մանր-մունր պահանջներին սարկաբար հնազանդելը և նորա բոլոր չիմար կարծիքներին զին դնելը: Երբեմն, ճիշտ է, մարդու սիրտն ուրախանում է, երբոր հաւաքւում խօսում են, բայց...

Այդ րոպէին նոցա Ֆայէտօնի կողքով սլացաւ մի եռալուծ կառք, որ բոլորովին զրաւեց Հեղինէի ուշքը: Լուսնի պայծառ լուսով նա տեսաւ կառքում նստած տղամարդի դէմքը:

—Ախ, Սահառունին է, զարմացած ասաց Հեղինէն ու ձայն տւեց նորան, բայց նա արդէն հեռացել էր նոցանից:

Հեղինէն ուզում էր յետ գառնալ Միհրանօվենց մօտ ու տուն տանել Կատարինէին, բայց մարդն ասաց, որ այդ անցարմար է:

IX

Ամիրանօվների ամուսնական կեանքի առաջին տարին լրանալու վերայ էր: Հեղինէն օր օրի վերայ աւելի սաստիկ էր զգում, որ մինչև այժմ անօգուտ է անցել իւր կեանքը և յաճախ ինքն իրան հարց էր տալիս թէ ինչի՞ համար է նա ապրում աշխարհիս երեսին, ի՞նչ է նորա կեանքի նպատակը: Վերջապէս նա հասկացաւ որ իւր հոգու երբեմն մութ, անորոշ ձգտումները այժմ պարզել, որոշ կերպարանք են ստացել և գործ են փնտրում, բացց միևնոյն ժամանակ նա զգում էր, որ իրան պակասում է գիտութեան պաշար և որոշ աշխարհահայեացք: Հեղինէին չէին կարող բաւարարութիւն տալ ոչ դաշնամուր ծնդճնգացնելը, ոչ ձեռագործով պարսպելը, ոչ էլ աննպատակ ընթերցանութիւնը, մի խօսքով այն բոլորը, ինչով աշխատում են լցնել իրանց կեանքի դատարկութիւնը մեր կանանցից շատերը: Նորա սիրտը ուրիշ բանի էր փափագում և ամեն անգամ, երբ նորա զլխում մի խելօք միտք էր ծագում, նա քիչ էր մնում որ ուրախութիւնից պար գայ, վազում էր մարդու մօտ և փաղաքշելով, գուրգուրելով խնդրում էր, որ լսի ինչ որ ինքը պատմելու է: Իսկ նա այդպիսի դէպքերում, սառնութեամբ աչքերը գրելու թղթից հեռացնելով ու ծաղրական հայեացք դցելով կնոջ վերայ, ասում էր «Հը՞, ցնորամիտ, էլի երևի խելքդ մի րան է փել»: Մի անգամ վերադառնալով մի երեկոյթից, ուր մարդը վռազ գործեր ունենալու պատճառով հետը չէր գնացել, Հեղինէն ուրախ ուրախ ներս մտաւ նորա առանձնասենեակը:

— Պատմիր տեսնենք, լաւ ժամանակ անց կացրիր, շա՞տ պարեկար:

— Հա, Միշէլ, շատ ուրախ անցաւ ժամանակը:

Նա ծանօթացայ մի մանկավարժի հետ: Նա ուղում է ամսագիր հրատարակել և կին աշխատակից է փնտրում:

— Ելիզա Բօզդանօվնան այնտե՞ղ էր, հօ՛ւ իմ մասին չը հարցրե՞ց, ընդհատեց նորա խօսքը մարդը:

— Մանկավարժը առանձնապէս ուշադրութիւն է դարձնում մանկական ծաղկոցների վերայ, ուղում է մեզնում տարածել ծաղկոցներ:

Պատմելու ժամանակ Հեղինէի դէմքը գնալով աւելի ու աւելի աշխոյժ էր ստանում:

— Է՛հ, ի՛նչ անտանելիին ես դարձել այսօր, քեզնից մարդավարի բան են հարցնում, իսկ դու ինչ-որ մանկական ծաղկոցների մասին ես խօսում, կոպտութեամբ ասաց Ամիրանօվը: Պլուստ կը կտրեմ, թէ դու ամբողջ երեկոն այդ պեղանտ մանկավարժի հետ նստած չը լինես:

— Թէկուզ հէնց նստել եմ, յետո՛ւ, բարկացած պատասխանեց Հեղինէն:

— Սիր չի լինի, քանզւա՞ծ ինստիտուտումն ես սովորել: Է՛հ, երբ պէտք է վերջապէս խելքի գաս:

Ամիրանօվը կնոջը գրկեց և մօտեցրեց իրան:

— Լսիր, թէ ինչ եմ ուզում անել, Միշէլ. ուզում եմ այժմ մանկավարժութեամբ պարապել. մանկավարժութիւնը վաղուց է ինձ հետաքրքրում: Երբ որ լաւ սովորեմ, պրծնեմ, կ'աշխատեմ սովորա-ծիցս օգուտ քաղել:

— Բաւական է փիլիսոփայութիւն անենք. կէս գիշերից անց է, քնելու ժամանակ է, ծիծաղելով ասաց Ամիրանօվը բռնելով կնոջ ձեռքը: Առաւօտը վեր կը կենանք, կը տեսնենք:

Հեղինէն յանդիմանօրէն նայեց մարդուն և լուռ ու մունջ գնաց նորա յետեւից: Սա միշտ այսպէս բանը կատակի է զցում, իսկ ես շատ մեծ յոյս ունէի սորա աշակցութեան վերայ, մտածում էր Հեղինէն: Ի հարկէ նա նորա համար է այդպէս անում, որ ես աշխատելու, զործ կատարելու անպատրաստ եմ, բայց ինձ վերայ ծիծաղելու տեղ նա կարող էր ընդհակառակը օգնել խորհուրդներով: Այդպիսի մտածմունքներ խռովելով Հեղինէի միտքը, չէին թողնում, որ քնի:

Միւս օրը Ամիրանօվները ճաշի էին հրաւիրւած Շակունու մօտ:

— Ճի՞շտ է, Միխայիլ Պետրովիչ, որ քեռիդ 75,000 ր. է տարել, հարցրեց Ամիրանօվին ճաշի ժամանակ իշխանը:

— Կարծեմ ճիշտ է, շփոթւած պատասխանեց նա:

— Մարդ տանի, այդպէս տանի, հա՛. հը, Մայիլօ, ի՞նչ կասես:

— Ախտո՛ս որ երկար ժամանակ չի վայելելու այդ փողերը, ասաց իշխանուհին խորհրդաւոր կերպով նայելով Ամիրանօվներին:

— Էլի մի ասա՛ց. դու ո՞րանդից գիտես թէ ինչքան ժամանակ է վայելելու: Այս մեր կանայքը մի-մի մարգարէ են: Ո՛վ է իմանում,

Հեղիկ, դու էլ ես մարգարէ դարձել, հը՞, հարցրեց քեռին ուսին խփելով:

Հեղինէն ժպտաց ու մեղմ սեղմեց նորա ձեռքը:

—Իշխանուհին ծիշտ է ասում, որ քեռու առողջութիւնը խախտու է, մտահոգ կերպով ասաց Ամիրանովը:

Ճաշից յետոյ, Ամիրանովների զնալուց առաջ իշխանուհին Հեղինէի ձեռքը բռնելով քաշեց մի կողմ ու սկսեց տաք-տաք հետը խօսել:

—Հօ քեռու մասին չէր հարց ու փորձ անում, հետաքրքրութեամբ հարցրեց Ամիրանովը սանդուղքներից իջնելիս:

—Նա հետաքրքրւում էր, թէ դու ինչու ես խռովել քեռուդ հետ, խորհուրդ էր տալիս հաշտել հետը, հաւատացնում էր որ նա շատ լաւ մարդ է թէև մի քիչ յամառ է ու վարւող բնավորութիւն չ'ունի:

—Հը՛մ... ծիշտ է ասում, խորհրդաւոր կերպով արտասանեց Ամիրանովը: Իսկ դու ի՞նչ ասացիր նորան:

—Ես ասացի, թէ իմ կարծիքով այժմեան հանգամանքներում հաշտելը շատ օտարոտի, անցարմար բան կը լինի:

Մարդը խոր-խոր նայեց կնոջ վերայ: Նա վճռեց, որ քեռու հետ հաշտելու համար կնոջ միջնորդութեան վերայ յոյս դնել չի լինի: Միայն քոյրերս կարող են այդ գլուխ բերել, մանաւանդ այրին. նա շատ վարպետ է այդպիսի բաներում, մտածում էր նա: Վատ չի լինի, եթէ Ելիզաւետա Բօգդանովնային էլ մէջ գցեմ, նա էլ այդպիսի բաներում լաւ է:

Նորա ամբողջ ճանապարհին իրար համարեա մի խօսք չ'ասացին: Կէս ժամի չափ առանձնասենեակում նստելուց յետոյ Ամիրանովը, առանց կնոջը բան ասելու, գլխարկը վերցրեց որ գնաց:

—Ո՞ւր, Միշէլ:

—Քոյրերիս մօտ, վաղուց է մօտները չեմ եղել:

—Ինձ չե՞ս հասցնի Սահառունիների առունը:

—Այ՛քիս վրայ, մանաւանդ որ ճանապարհը մէկ է:

Սահառունին տանը չէր. Կատարինէն նորա ընկերներից մի քանիսի հետ նստած հիւրասենեակում, ալբօմն էր նայում:

—Նայիր, Հեղիկ, ի՞նչ սիրուն է այս հազուստով, ասաց նա:

ցոյց տալով Տրուհիցկու պատկերը: Չես կարող երեւակայել, թէ ինչ հիանալի էր երէկ նա jeune premier-ի դերում: Ափսոս, Պետերբուրգ է գնում:

— Ո՞ւմ տանն էին երէկ ներկայացում տալիս, հարցրեց Թօմասեւը ծոյլ-ծոյլ տեղիցը վերկենալով:

— Իշխանուհի Րիփօձէի տանը: Կուգէք, ձեզ հետ ծանօթացնեմ, շատ ուրախ տուն է:

— Շատ կը պարտաւորեցնէք, Նկատերինա Իվանովնա:

— Իմացած կաց, Դաւիթ, որ նորա մօտ պէտք է անպատճառ կոկաճ սօթլաճ ու փրակով երթայ մարդ, ասաց Ասունին մասները քսելով Թօմասեւի զզգըւած մազերին: Բայց ո՞ւր է կորել Ռէորզը, այսքան ժամանակ չը կայ, աւելցրեց նա դուրս նայելով լուսամուտից:

— Ճիշտ, մի քանի ժամանակ է նա շատ տխուր է երևում, ի՞նչ է պատահել, հարցրեց Հեղինէն:

— Ինչ պէտք է լինի որ, գործերը լաւ չեն գնում, կարեկցաբար պատասխանեց Ասունին: Սկզբում մեծ յոյս կար, որ սկսած գործը լաւ օգուտ կը տայ, իսկ այժմ՝ բանից դուրս եկաւ, որ մեծ փնաս կ'ունենայ: Ընկերները սառուցին են քաշել նորան:

— Ով է մեղաւոր, խօսակցութեանը խառնեց Թօմասեւը: Գէօրգի Ալեքսանդրովիչը կուրօրէն հաւատում էր իւր ընկերակիցներին. այժմ իւր դիւրահաւատութեան պատիժն է կրում. լաւ է, թող այսուհետեւ մի քիչ զգոյշ լինի, թէ չէ ամեն մարդու հաւատում է և ամենքից խաբւում:

— Ի՞նչ ես ասում, Դաւիթ: Ում մոքովը կ'անցնէր, որ այն երիտասարդները, որոնք համալսարանն աւարտելիս մեզ՝ առաջին լսարանի ուսանողներին՝ հիացնում էին իրանց վսեմ գաղափարներով, յանկարծ այդպիսի անպիտան մարդ դուրս կը գան: Ասա սորանից յետոյ էլ ոչ ոքի չը պէտք է հաւատանք էլի՞:

— Կարելի է հաւատալ, բայց պէտք է շատ զգոյշ լինել, առաջուց լաւ ճանաչել մարդուն: Չը պէտք է մոռնալ, որ կովկասցիները այժմ՝ անցողական շրջանում են գտնւում, նահապետական դրութիւնից դուրս են գալիս, բայց դեռ բոլորովին չեն քաղաքակրթւել. իսկ այդպիսի վիճակում գտնւողները չեն կարողանում դիմադրել

կեանքի հրապույրներին, փորձութիւններին, որոնք այդ ժամանակ աւելի շատանում, զօրանում են:

— Հեղինէն լուռ լսում էր ու ժամանակ առ ժամանակ պատուհանից դուրս նայում: Զանգը խփեցին. ներս մտան Սահառունին, Ամիրանովը և Պետրոսեանը:

— Ներեցէք, տիկին Հեղինէ, որ ես երէկ խօսքս չը կատարեցի, ասաց Սահառունին նստելով նորա կողքին:

— Ինչո՞ւ այս անգամ խօսքներիդ տէր չեղաք, հարցրեց Հեղինէն ժպտալով:

— Ճիշտն ասած, չէի ուզում ոչ ոքի աչքին երևալ, տրամադրութիւնս էլ շատ վատ էր, վախենում էի ուրիշների տրամադրութիւնն էլ խանգարեմ:

— Շատ զուր. հապա էլ ինչ ժամանակեաց հոմար են բարեկամները, որ մարդ վատ տրամադրութեան եղած ժամանակը չը գնայ մօտները, դարդը մոռանայ:

Սահառունին շնորհակալ սրտով նայեց Հեղինէին բայց դեռ բերանը չէր բաց արել խօսելու, որ Կատարինէն պատասխանեց Հեղինէին:

— Զէ մի ի՞նչ. բաւական չէ, որ մարդ ինքը վատ տրամադրութեան է, գնայ ուրիշների մօտ, որ նոցա քէ՛ֆն էլ փչացնի:

— Գործերդ ի՞նչպէս են, Գէորգ, ուղղում են թէ էլի առաջեաց նման են, սրտացաւութեամբ հարցրեց Ասունին:

— Կարծես ուզում են ուղղւել Տիգրանի ու Միքայէլի շնորհիւ: Այս շաբաթ դու շատ չարչարեցիր, չեմ իմանում ինչպէս պէտք է քո լաւութիւնիցդ դուրս դամ, դիմեց նա Պետրոսեանին և պինդ սեղմեց նորա ձեռքը: Վախենում եմ իմ պատճառով ու շացած լինես, ժամանակին չը հասնես քո գործին:

Բոլորը աչքները դարձրեցին Պետրոսեանի վերայ. խեղճը ամօթից չէր իմանում ինչ անի. վերջապէս կարծես տհաճութեամբ քթի տակին մրմրեցրեց:

— Էհ, ինչեր ես ասում... իմ արածս դատարկ բան է, ա՛յ Միխայէլ Պետրովիչը...

— Նա, դորա ընկերներին «դորս դու պատուիրեցիր», մի լա՛ւ դրստեցի, ուռած—ուռած ասաց Ամիրանովը առանց աչքը հեռացնելու «Կաւկազ» լրագրի առաջին երեսից:

—Փառք Աստծու, որ ազատեցիր, շնորհաւորում եմ, ասաց Թօմաւը տեղիցը վերկենալով:

—Մինչև մի ուրիշ նոյնպիսի դէպք, հեղինակն արտասանեց Ամիրանովը:

Է, եղբայր քանի քանի անգամ ասել եմ քեզ, որ բացի ծառայութիւնից ուրիշ գործունէութիւն չը կայ, խրատի ձեռով աւելցրեց նա:

—Ճիշտ որ, արի դու ծառայութիւն մտիր, հաւատացնում եմ որ գոհ կը մնաս, համոզում էր Ասունին: Նայիրանցեալիդ. այս երեք տարւայ ընթացքում բացի դառնութիւններից ու թշնամիներից ի՞նչ ես վաստակել:

—Իմ մասին խնդրեմ էլ մի խօսիր, Ալեքսանդր, բարկացած դադարեցրեց նորա խօսքը Սահառունին: Մի անգամ ընդ միշտ խնդրում եմ, որ իմ մօտ ծառայութեան անուն չը տաս, ես ծառայութեան համար ոչ պատրաստուել եմ, ոչ էլ ընդունակութիւն ունեմ:

—Իսկ եթէ ապրուստի ուրիշ դուռ չը կա՞յ, տհաճութեամբ ասաց Կատարինէն: Սանամայրս, Ելիզաւետա Բօզգանօլլան, իշխանուհի Շակունին, ամենքը զարմանում են թէ ինչու չես ուզում ծառայել. բոլորն էլ ասում են, որ ծառայութիւնից աւելի ձեռնտու ու պատւաւոր գործունէութիւն չը կայ:

Սահառունին հոգոց քաշեց ու ուզում էր պատասխանել, բայց չիշեց, որ ինքը շատ անգամ է կնոջը բացատրել իւր հայեացքը ծառայելու մասին, բայց նա չը կամենալով հասկանալ բանի էութիւնը, միշտ միևնոյնն է կրկնում, ու լռեց: Յիշեց Սահառունին, թէ ինչպէս շատ անգամ զրամական սուղ դրութեան մէջ զոնւելիս դժւարացել է նորան ասել, որ պէտք է ծախսերը քշացնել: Ինչեր չէր անում նա, ինչ զգուշութիւններ չէր բանացնում, որ կնոջ սիրտը չը կտորի զորանով, բայց էլի չէր լինում, նա խփոյն սկսում է լալ: Թէև Սահառունին սրտիցը պինդ էր, բայց կնոջ արտասուքների չէր զիմանում: Կնոջը միանգամից չը զրգուելու համար, նա վճռեց քիչ-քիչ նորան սովորեցնել աւելի համեստ կեանք վարելու և այդ պատճառով չը նայելով իւր նիւթական սուղ դրութեանը քիչ էր պատահում, որ կնոջը զրկէր այս կամ այն թանկ արժող զւարճու-

թիւնից և բաւականանում էր միայն նորանով, որ աշխատում էր համոզել կնոջը:

Ոչ ոք խօսելու սիրտ չ'ունէր. բոլորն էլ լուռ ու մունջ ընկղմել էին մտածմունքների մէջ: Վերջապէս Ամիրանովը ընդհատեց լուռ-թիւնը, առաջարկելով կնոջը գնալ տուն:

—Ուր էք շտապում, մնացէք, միասին թէյ կը խմենք, խնդրում էր տանտէրը: Կատեա ջան, ինչու չ'են բերում հեշտսեր:

—Վա՛յ, բոլորովին մոռացել էի: Ասաց ու օպերալից ինչ որ մի եղանակ դնդնացնելով դուրս եկաւ սենեակից:

—Ո՞ր օրն է լինելու, Տիգրան, հայոց օրիորդական դպրոցի օգտին տրուող ներկայացումը, հարցրեց Ասունին:

—Հինգշաբթի: Ա՛յ, պարոններ, տոմսակները, վերցրէք ամեն մէկդ ձեր ծանօթների շրջանում ցրելու համար. դուք գիտէք, որ ես այդ բանում շատ անշնորհք եմ, ասաց Պետրոսեանը զրպանից մի ծրար տոմսակներ հանելով: Պէտք է աշխատել այս տարի մի քանի ներկայացումներ, նւագահանութեան տարքել, որքան կարելի է շատ փող հաւաքել, թէ չէ ոչ միայն նոր ուսումնարան չ'ենք կա-րող բանալ, այլ և ստիպւած կը լինենք եղածներից մի քանիսն էլ փակել, որովհետեւ շատ անմխիթար դրութեան մէջ են գտնւում, աւելացրեց նա աւելի ու աւելի ոգևորւելով:

Սահառունին ու Ասունին հաստատեցին նորա ասածը և մի քանի րոպէից յետոյ ընկերների մէջ տաք վիճաբանութիւն սկսեց հայոց ծխական ուսումնարանների դրութեան ու նշանակութեան մասին: Փոմսելը հերքում էր հայոց սեփական ծխական ուսումնա-րաններ ունենալու անհրաժեշտութիւնը. Սահառունին ոգևորւած ապացուցանում էր մայրենի լեզուի կարևորութիւնը տարրական կրթ-թութեան համար. Պետրոսեանը յուզւած ժամանակ առ ժամանակ խառնւում էր խօսակցութեանը, մէկ երկու խօսք էր ասում Փոմսելի դէմ և կամ ինքն էր լսում ու սկսում մօրուքը անխնայ կերպով ձգձգել կամ խօսքը կտրում էին, չէին թողնում շարունակի. Ասունին էլ նոցա կողմն էր, իսկ Ամիրանովը «թէ պայտին էր խփում, թէ մեխին»:

—Լաւ, Գէորգ, իսկ թեմական դպրոցները ձեր կարծիքով ինչ նշանակութիւն ունեն:

— Շատ մեծ, Դաւիթ:

— Գիտեմ որ կարևոր նշանակութիւն էք տալիս. այդպէս որ չը լինէր, այնքան ժամանակ ու ջանք չէիք զործ դնիլ նոր կանոնադրութիւն կազմելու համար:

— Թեմական դպրոցները միակ ուսումնարաններն են, որտեղից կարող են արժանաւոր քահանաներու ժողովրդական ուսումնարանների համար հմուտ ուսուցիչներ դուրս գալ: Իսկ այժմ մեր ժողովուրդը ինչ աւելի մեծ կարօտութիւն ունի քան արժանաւոր քահանաների ու զիւղական ուսուցիչների: Նոքա պէտք է միջնորդի դեր կատարեն...

— Ում չէ յայտնի, տաքացած սխեց խօսել Պետրոսեանը, որ ժողովրդի սկզբնական կրթութեան յաջողութիւնը անմիջապէս կախւած է զիւղական քահանաների ու ուսուցիչների պատրաստակամութեան աստիճանից:

Թօմաեւը՝ ըստ երևոյթին՝ համոզեց ու շարունակում էր անհոգ կերպով նայել չորս կողմը պատած ծուխի քուլաներին:

— Պարոններ, ձեր վէճը մարդ կը քնացնի, յօրանջելով ասաց Վատարինէն: Աւելի լաւ կը լինի գնանք թէյ խմենք:

Բոլորը զնացին սեղանատուն:

— Երևի զուխներդ տարանք մեր վէճով, հարցրեց Սահառունին նստելով Հեղինէի կողքին:

— Ինչ էք ասում. ընդհակառակը, դա ուզում է մանրամասնօրէն իմանալ, թէ ինչ բարեփոխութիւններ են կատարւում դպրանոցում, ասաց Վատարինէն ծիծաղելով:

— ձի'շու:

Սահառունու ձայնի փոքր ինչ հեղնական եղանակը զիպաւ Հեղինէի սրտին:

Նա անթարթ նայեց նորա աչքերին. նորան թւաց, թէ Հեղինէի աչքերը վառւում են հարցասիրութեամբ, նոր բան լսելու փափազով և միևնոյն ժամանակ կարծես յանդիմանութիւն են արտայայտում:

— Ներեցէք, տիկին Հեղինէ, աղաչական ձայնով բացականչեց Սահառունին. ինձ համար այնքան սովորական է դարձել մեր կանանց անտարբերութիւնը դէպի հասարակական խնդիրները, որ ես

անգիտակցօրէն ձեր հարցասիրութեան անկեղծութեանն էլ կասկածով վերաբերւեցի:

Նա աթոռ մօտեցրեց Հեղինէին և սկսեց պատմել:

—Թ., սուս, ինչպէս ձեզ յայտնի է, մենք նլութական կողմից ապահովւած միայն մի ուսումնարան ունինք—թեմական դպրանոցը: Այդ ուսումնարանը թէ իւր ուղղութեամբ և թէ ծրագրի ու դասանդութեան եղանակի կողմից շատ է յետ մնացել ժամանակի պահանջներին. նորան այդ անմխիթար վիճակից հանելու համար արմատական փոփոխութիւն է պէտք: Ահա այդ ի նկատի առնելով մենք աշխատում ենք, որ մասնաւոր եկեղեցական եկամուտները տրւեն ուսումնարանին և հոգևորական հոգաբարձուներին տեղ, որոնք ի շարն են գործ դնում իրանց իշխանութիւնը, ընտրւեն աշխարհական հոգաբարձուներ: Իսկ հոգևորականութիւնը սաստիկ դէմ է մեր ձրգտումներին:

—Հասարակութիւնը, որքան ես նկատել եմ, մեծ յոյս ունի ձեզ վերայ:

—Սխալւում էք, տիկին Հեղինէ, այս բանում ես միայն ոչինչ չեմ կարող անել. մենք ամենքս, ժողովրդից ընտրւած պատգամաւորներս, միասին պէտք է ամեն ջանք գործ դնենք այդ նպատակի իրագործման համար: Իսկ նոր ընտրւած հոգաբարձութիւնը կ'աշխատի շարունակել մեր սկսածը, ներքին բարենորոգութիւններ մտցնել դպրանոցում:

—Այդ բոլորը լաւ է, բայց տուն գնալու ժամանակ է, տասց Ամիրանօվը կնոջը:

—Ես մի քիչ էլ դեռ կը մնամ, Միշէլ. դուք ինձ տուն կը հասցնէ՞ք յետոյ, Դէօրգի Ալեքսանդրովիչ:

—Մեծ ուրախութեամբ:

Հեղինէն մարդուն մինչև սրահը ձանապարհ զցեց: Երբ որ նա վերադարձաւ, Ասունին աթոռ առաջարկեց, որ նստի և հարցրեց նորան հայերէն.

—Տիկին Հեղինէ, ինչո՞ւ դուք երբէք հայերէն չէք խօսում: Զեր ուսուցիչն ասում է, որ դուք շատ լաւ գիտէք հայերէն:

—Ճիշտ է, ես բաւական լաւ հասկանում եմ, բայց աղաւ խօսել չեմ կարողանում:

—Ախո՛ս: Իսկ եթէ դուք հայերէն խօսէիք, զիտէք, որքան օրիորդներ ու տիկիներ ձեր օրինակին կը հետեւին: Բայց կարծեմ Պետրոսեանը հաւատացած է, որ այդ լինելու բան չէ:

—Ե՛ս. այո ես հաւատացած եմ... որովհետեւ կրթւած կոչւող կանայք շատ արհամարհանքով են վերաբերում հայերէն լեզուին: Ես համոզւած եմ, որ նոքա աւելի շատ չինական լեզուով կը սկսեն պարսպել քան իրանց մայրենի լեզուով, մաղձոտութեամբ արտասանեց Պետրոսեանը: Մի անսակ ջաւ է, էլի՛:

—Սխալում ես, Տիգրան: Ճիշտ է տասը տարի սրանից առաջ այդպէս էր, բայց այժմ մենք այդ ասելու իրաւունք չ'ունինք: Ես շատ օրիորդներ ու տիկիներ եմ ճանաչում, որոնք սկսել են հայերէնով պարսպել և մեծ յառաջադիմութիւն են անում. փոխանակ նոցա վերայ յարձակելու, պարոններ, աւելի լաւ կանէք եթէ խորհուրդներով օգնէք նոցա, հասկացնէք մայրենի լեզուի նշանակութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը, և այն ժամանակ, հաւատացած կացէք, ձեր խօսքերը զուր չեն կորչի:

Ասունին ոգևորւած էր խօսում և նորա՝ սովորաբար ծաղր արտայայտող՝ աչքերը փայլում էին ոգևորութեան կրակով: Նա՛ բառիս բուն նշանակութեամբ՝ ազգասէր կոչել չէր կարող, բայց մի ամենաչնչին առիթ անգամ կարող էր նորա ազգասիրական զգացմունքը բորբոքել, որ՝ պէտք է ասել՝ շատ շուտ էլ սառչում էր. ընկերները ներողամտութեամբ էին վերաբերում Ասունու այդ րոպեական բորբոքումներին, որովհետեւ զիտէին, որ ինչ որ Ասունին ասում է, անկեղծ է ասում և ոչ թէ աչք շլացնելու համար: Այս անգամ էլ երբ որ Ասունին սկսեց պնդել, թէ այսուհետեւ իրանք պէտք է իրար հետ միշտ հայերէն խօսեն, բոլորն էլ ժպտացին, հաւաաացած լինելով, որ ինքը Ասունին ամենից առաջ կը քանդի այդ պայմանը:

Նոցա վիճելու ժամանակ Կատարինէն թէյի պարաստութիւն էր տեսնում:

—Ինչ շոք է հեշտաեռի մօտ, ասաց նա տաքութիւնից կասկարմիր կտրած:

—Տուր ինձ, նա թէյ շինեմ, իսկ դու դաշնամուր ածա: Թէյ կը խմենք, ասաց Թօմասէր, որ երաժշտութեան սիրահար էր:

Կատարինէն զնաց դահլիճը. Սահառունին էլ զնաց այնտեղ,

բաց արեց դաշնամուրը և աթոռին կաթնած ուշադրութեամբ լսում էր:

—Քէֆս եկաւ, սիրելիս, տեսնելով թէ որքան մեծ յառաջադիմութիւն ես արել ածելում, ասաց նա կնոջը հիւրերի ցրեկուց յետոյ:

—Այդ քեզ այդպէս է թւում քո թափառական կեանքից յետոյ:

—Ես էլ չեմ թափառի այսուհետեւ, հոգիս:

Սահառունին շատ անգամ ինքն իրան մեղադրում էր, որ կնոջը շաբաթներով, երբեմն և ամիսներով մենակ է թողնում. շատ անգամ նորա դէմքը կնճռուում էր երբ որ յիշում էր, որ իւր երկու տարւայ ջերմեռանդ գործավարութեամբ ոչ ոքի ոչինչ օգուտ չի տւել, իսկ ինքը գուցէ ընդ միշտ զրկւել է բախտաւոր ընտանեկան կեանքից:

—Կուղէի՛ր, Կատեա, որ ես այնպիսի գործով պարապէի, որ կարողանայի աւելի ժամանակ նւիրել քեզ, քեզ հետ լինել, անսպասելի կերպով հարցրեց նա: Ինչո՞ւ ես լռել ու այդպէս տարօրինակ կերպով նայում ինձ վերայ: Ել ինձ չե՞ս սիրում:

Սահառունու զգացած ձայնը ներգործեց կնոջը և նա քնքշութեամբ բռնեց մարդու ձեռքը:

—Էհ, ինչ մտքեր են գալիս գլուխդ: Ի հարկէ սիրում եմ... Սանամօրս գնալուց յետոյ, Գէորգ, սիրտս մի քիչ տխրել է, բայց այդ ոչինչ, չէ՞ որ դու ուր որ գնաս ինձ էլ հետդ կը տանես, այնպէս չէ՞, ոգևորւելով հարցրեց Կատարինէն:

—Սահառունին չէր իմանում ինչ պատասխանի նորան և միտքամոլոր վերկացաւ ու գնաց առանձնասենեակը:

Միւս օրը երբոր ժամի մէկից անց Սահառունին մտաւ կնոջ սենեակը, նա ծոյլ—ծոյլ ինչ որ ամսագիր էր թերթում:

—Օ՛Ֆ, Գէորգ, ձանձրութիւնը հոգիս մաշում է, չեմ իմանում ինչ անեմ օրը մի կերպ մթնացնելու համար, չե՞ս զայ այցելութիւններ անենք:

—Այսօր թատրօն ենք գնում, իսկ այցելութիւնները, հոգիս, կը յետաձգենք կիւրակէ օրւան:

Կինը ուռեց և այնպէս էր պատասխանում մարդու փաղաքշանքներին ու հարցերին կարծես բերնիցը վարձ էին ուզում:

Յանկարծ զանգահարութեան ձայն լսեց, և իսկոյն ներս թռան

օրիորդ Միհրանովաները, մի քիչ յետոյ էլ նոցա մայրը Ելիզաւետա Բօգդանովնան: Կատարինէի դէմքը իսկոյն պարզեց և նա աշխուժեցեալ: Սահառունին մնաց զարմացած տեսնելով, թէ ինչպէս կինը մի ակնթարթում կերպարանափոխեց. նա յօնքերը կիտեց և անկատելի կերպով դաշլիճից դուրս եկաւ:

— Ինչ լաւ երդիչների խումբ է այս տարի մեզնում, չէ՞, Կատեա, ասաց Սօֆիա Միհրանովան:

— № 20 օթեակը երկրորդ արօնեմենտին էլ քոնն է լինելու, չէ՞, հարցրեց Նադեան:

Կատարինէն տարակուսած, չէր իմանում ինչ պատասխանի:

— Ի հարկէ էլի պէտք է վերցնէք, ամենալաւ օպերաները երկրորդ արօնեմենտին են նշանակւած, համոզիչ եղանակով ասաց Ելիզաւետա Բօգդանովնան:

Կատարինէն շուտ-շուտ հրաւիրում էր օրիորդ Միհրանովաներին իւր օթեակը և աչդպիսով ազատում էր Ելիզաւետա Բօգդանովնային առանձին օթեակ վերցնելու ծախսից. ահա թէ ինչու այդ հարցը հետաքրքրում էր նորան:

— Ինչ մարդավարութիւն է, Գէորգ, հիւրերին մենակ թողնել ու զնալ, տհաճութեամբ ասաց Կատարինէն մարդուն հիւրերի գնալուց յետոյ:

— Դու վաղուց գիտես, որ այդ ընտանիքը ինձ դուր չի գալիս: Ես շատ ուրախ կը լինէի, եթէ մօտ յարաբերութիւններից նոցա հետ կարէիր: Եթէ դու գոնէ մի փոքր յարգում ես ինձ, պէտք է խնդիրքս կատարես:

— Այ՛ ընդ բան. Դու կարող ես չը սիրել նոցա, բայց իրաւունք չունես ինձնից պահանջելու, որ ես էլ անպատճառ քո պէս վերաբերեմ նոցա: Այդ համարեա միակ ուրախ ընտանիքն է հայերի մէջ և միակ առնն է, ուր հաւաքւում է օրինաւոր հասարակութիւն:

— Կատեա, հօ գիտես, որ իմ պահանջս կապրիզից չի առաջ գալիս. ես չեմ ուզում, որ քո պէս մաքուր, ազնիւ էակը իւր հեշտ յափշտակող բնաւորութեան շնորհիւ վարակւի այն կեղտից, որ...

— Մի, ձեռք քաշի, մարդու զգանքը գալիս է աչդպիսի խօսքեր լսելիս, ընդհատեց նորա խօսքը կինը: Այ, Ալեքսանդր Վասիլիչն եկաւ, հարցրու տես ու՞ր գնալ-գալ չ'ունի Միհրանովնեց հետ:

—Յաճախել նոցա երեկոյթները ձեզ պէս սիրուն կանանց ընկերութիւնից հաճոյք ստանալու համար և բարեկամութիւն անել այդ ընտանիքի հետ—դրանք ջոկ բաներ են:

—Դուք էլ էք այդպէս ստում, հա՛:

Ասունու կատակներից Կատարինէն ուրախացաւ և խոտացաւ մարդու ցանկութիւնը կատարել:

Մի քանի օր անցած Սահառունին դործից տուն դառնալով Կատարինէին սուգ ու շիւանի մէջ տեսաւ:

—Ինչ ես լալիս, Կատեա, դու գիտես, որ աչքերիդ արտասուք տեսնելիս հոգիս քաղաւմ է, ասաց նա քնքշութեամբ բռնելով նորա ձեռքերը:

—Ինչ է, կարծում ես, քիչ բան է ինձ համար, որ չեմ կարողանում նորոգել օթեակի աբօնեմենտը: Մեր բոլոր ծանօթները արդէն զրւել են: Ձեմ իմանում քեզ ինչ է պատահել, երէկ խնդրեցի մետաքսէ շոր առնես՝ չ'առար, այսօր օթեակին չեա թողնում զրւեմ, վողը ով է իմանում...:

Ել չը կարողացաւ շարունակել, լացից կոկորդը բռնւեց, բաց մարդու վրայ յառած հայեացքը յանդիմանութեամբ լի էր:

—Միթէ՞, հոգիս, կարծում ես թէ դիտմամբ միայն քեզ վըշտացնելու համար եմ անում այդ: Դու պէտք է լաւ իմանաս, որ եթէ ձեռքիցս դար, չէի թողնի որ դու զրկւէիր թողնի որ դու զրկւէիր այդ անմեղ հաճոյքներից: Համբերութիւն ունեցիր, սիրադ ուրախ պահիր, որ ես էլ քեզ տեսնելով սիրտ առնեմ, կարողանամ առաջւայ եռանդով աշխատել: Արտասունքդ որ տեսնում եմ, Կատեա, էլ սիրտ չի մնում բան անելու:

Սահառունին սկսեց գգւել կնոջը: Նա զգացւեց և զրկելով մարդուն խոտացաւ էլ չիմարութիւններ չ'անել: Կատարինէն նոյնքան հեշտ ու շուտ էր միտիթարւում, որքան հեշտ յուսահատւում էր...

Արքան Սահառունին աշխատում էր, որ կինը տանը ուրախ լինի, չէր լինում: Նա օրէցօր աւելի ձանձրանում ու տխրում էր, և միայն այն ժամանակն էր նորա երեսին ծիծաղ երևում, երբ որ մարդը առաջարկում էր մի տեղ զբօսանքի կամ հիւր դնալ: Մարդու բոլոր ջանքերը զարդացնելու կնոջ խելքը, ընդլացնելու նորա աշխարհահայեացքը, լուսամիտ հայեացքներ ներշնչելու նորան ի զուր

անցան: Սահառունին վերջապէս համոզւեց, որ ուղղելու յոյս չը
կայ. դատարկութեան արմատը շատ խոր էր: Նա շատ էր լսել ինտի-
տուտի կրթութեան թերութիւնների մասին. այժմ նա իւր աչքով
տեսաւ, թէ ինչպէս ինտստիտուտի վայրիվերոյ ուսումը զարգացնե-
լով օրիորդների մէջ փայլելու, աչք շլացնելու ցանկութիւնը, բոլո-
րովին մեռցնում է նոցանում կատարելագործւելու, զարգանալու
ձգտումը:

(Կը շարունակւի)

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ

Յ. ՍԱԴԱԹԵԼԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն 1)

Այժմ այլ ևս կասկածանքի առարկայ չի կարող լինել, որ Հայաստանը աւելի հին ժամանակներում անհամեմատ աւելի շատ ազգաբնակութիւն ունէր, քան վերջին դարերում և այժմ մեր երկրի շատ մասերում գտնւում են ամալի և քար քարոտ տարածութիւններ, որոնց մէջ ճանապարհորդը զարմացմամբ պատահում է քաղաքների և գիւղերի աւերակների: Առաջի անգամից նա չի կարողանում ըմբռնել, թէ ինչպէս մարդիկ բնակութիւն են հաստատած եղել այդ անապատներում և միջոց ունեցել հոյակապ շինութիւններ կանգնեցնել: Նա տեսնում է հնձաններ և չի կարողանում հասկանալ, թէ արդեօք ինչպէս այդ տեղ այգիներ էին բուսնում: Բայց նորա համար այդ դժւար խնդիրը բոլորովին պարզւում է, երբ նրան ցոյց են տալիս կամ նա ինքը կարողանում է տեսնել հազիւ նշմարելի հեռքեր վաղուց աւերւած ջրանցքների, որոնք շատ անգամ սկսւում են հեռաւոր լեռներից: Սուրմալու գաւառի համարեա կէս մասը, որ այժմ կատարեալ անապատ է, մի ժամանակ ծածկւած է եղել պաղաբեր այգիներով և արտերով:

Այդ գաւառում տարածւող Արարատեան լեռնաշղթայով անցնելիս են եղել ջրանցքների, որոնք ոռոգել են ահագին տարածութիւն: Այդպիսի ջրանցքների գոյութիւնը ապացուցանելով անկասկած մեծ

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 5.

տեխնիկական հասկացողութիւն զրանց ստեղծող ժողովրդի մէջ, ցոյց է տալիս միեւնոյն ժամանակ, որ այդ ժողովուրդը սպառած լինելով բոլոր մշակութեան յարմար հողերը, իւր բազմամարդութեան պատճառով, ստիպւած է եղել մեծ հմտութիւն և աշխատանք գործ զնել ծառայեցնելու հողագործութեան այնպիսի տարածութիւններ, որոնք իրնէ անապատ են եղել և առանց աշխատութեան ոչ մի բերքի ընդունակ: Այս երևոյթիւն կարելի է հանդիպել համարեա ամեն մի հայկական գաւառում: Հայաստանի նախնի բազմամարդութիւնը ապացուցւում է և ուրիշ կողմից: Հողի նոյն կարօտութիւնը, որ ստիպել է ջրանցքներ և ամբարտակներ կառուցանել, հողագործութիւնը տարածել է մի ժամանակ մեր երկրում մինչև նրա կլիմայական սահմանի վերջին կէտը: Նոյնանման աւերակներ ինչպէս վերև չիշլածները պատահում են այնպիսի բարձր լեռների վերայ, որտեղ բացի ալպեան բոցերից հազիւ հազ բուսնում են ցորեն և զարի: Մասիսի արևմտեան դժարամատչելի կողքի վերայ, որ շատ հեռու մշտական ձիւնից, կանգնած է մի աւերակ մի քանի կոխածոց քարերից շինւած եկեղեցիներով: Այդտեղ այժմ ապրում են մի քանի տուն կիսավայրերի քրդեր իրանց խաշիններով:

Հայկական տարրի նւագիւ պայմանները միեւնոյն ժամանակ կորստաբեր էին սեփականութեան զարգացման համար: Այն թշնամին, որը մինչև անգամ պատերազմը վերջանալուց յետոյ, միայն իւր արիւնդութեան և վաթրագութեան բաւարարութիւն տալու համար չէր ինայում տիրած երկրի բնակիչների կեանքը, մինչև անգամ շինութիւնները, հասկանալի է թէ ինչպէս կը վերաբերէր այդ բնակիչների իրաւունքներին, մասնաւորապէս սեփականութեան: Վերջիններիս մասին նորա աչքում հարց անգամ չէր կարող գոյութիւն ունենալ: Այն կեանքը, որը առաջ եկաւ Հայաստանում բարբարոսների արշաւանքներից յետոյ՝ իսկապէս կեանք չէր, այլ մի տեսակ օրհասական կռիւ էր, որից հրաշքով ազատուեց հայկական տարրը վերջնական կորստից: Յափշտակութիւնը, ամեն տեսակ իրաւունքի բռնարարութիւնը և կոտորածը թրքո-թաթար ազգերի կեանքում նոյն չափ ազդեցիկ և զրաւիչ են եղել, որքան մարդկութիւնը զէպի յառաջադիմութիւն մղող ձգտումները հնդկա-եւրոպական ազգերի համար: Այդ ցեղի հակակուլտուրական ինստիտուտները չը թուլացան

ժամանակի ընթացքում, չը նայելով ոչ մի շփումի, չը նայելով որ նոքա բռնեցին այն երկիրները, որտեղ որրանն էր քաղաքակրթութեան: Եւ այս տեսակ մի տարր չը բռնեց մեր երկրի մի որոշ մասը, ինչպէս Ռուսաստանում, այլ նա տարածւեց ամբողջ երկրի մէջ և այդ պատճառով նորա աւերիչ ազդեցութիւնից ազատ չը մնաց ոչ մի հայկական դաւառ: Ինչ որ դարերի ընթացքում ստեղծել էր մեր ժողովուրդը, քանդեց և նա դատապարտեց ոչ թէ միայն կանգ առնելու զարգացման մի կէտի վերայ, այլ շատ բանում յետադիմելու: Եթէ աւելի խորը տեսակէտից նայենք, ծանր վտանգը միայն մի ազգի չը հասաւ, միեւնոյն ժամանակ և ամբողջ քաղաքակրթութեան: Բայց այդ քննելը մեր նպատակից դուրս է: Մենք պատմութեան դիմեցինք որոշ նպատակով: Մեզ հարկաւոր էր որոշելու այն հետեանքը, որ ունեցան յայտնի պատմական անցքեր հողատիրութեան վերաբերմամբ: Մեզ հարկաւոր էր պարզել համայնական հողատիրութեան երկայնակեցութեան պատճառները մեզանում, և պատմութիւնը բացատրում է մեզ այդ:

Բնակիչների նւագելու պատճառով հողագործութեան համար պիտանի հողը մեզանում քանի գնում էր ընդարձակում էր և իւրաքանչիւր յետագայ սերունդ աւելի շատ հողով կարող էր օգտուել քան թէ առաջ: Իւրաքանչիւր հողագործ կարող էր մշակել այնքան հող, որքան ցանկանում էր և ընտրել այդ հողը այնտեղ, որտեղ ինքը կը կամենար: Հողի առատութեանը չափ չը կար: Հողը այսպիսի դէպքերում կարելի է համեմատել բնութեան միւս բարիքներին, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող է օգտուել որքան կը կամենայ: Բայց այդ ցանկութիւնը սահման ունի: Աշխատանքի արդիւնաբերութիւնը շատացնելու համար, հարկաւոր է բանող ոյժ և հարկաւոր է, որ աւելացրած արդիւնքը մի որ և իցէ տնտեսական արժէք ունենայ: Աւելորդ է ասել որ այնպիսի քաղաքական պայմանների մէջ, որոնցում գոն ում էր Հայաստանը, բերքերի արտահանութիւն չէր կարող լինել: Ձեր կարող լինել և ներքին պահանջ, որովհետև նոյն պատճառները արգելառիթ էին քաղաքների զարգացման և եղած քաղաքների բնակիչները նոյնպէս պարապւում էին հողագործութիւնով: Մի քանի քաղաքներում մինչև այժմն էլ ժողովրդի մի մասը պարապւում է հողագործութիւնով, ինչպէս օրինակ Ալէքսանդրապոլում, Նոր Բայազէդում, և

այլն: Այսպէս ուրեմն արդիւնաբերողը, բացի իրանից, ուրիշ սպառող չունէր, ուստի և շահ չունէր արդիւնքները աւելացնելու նպատակով՝ ընդարձակել իւր մշակութեան հողի տարածութիւնը:

Այսպիսի պայմաններում մասնաւոր սեփականութեան զաղափարը չէր կարող զարգանալ, չէր կարող զարգանալ ցանկութիւն գիւղացու մէջ բացառապէս և մշտապէս իրան յատկացնել այս կամ այն հողը, որովհետեւ նորա ընտրութեան համար խոչնդոտ չը կար՝ իւր կարիքների չափ նա կարող էր հող մշակել որտեղ և որքան կամենար:

Նոյն իսկ դաշտերի առատութիւնը հարկաւ պիտի թելադրէր շատ շուտ փոխելու վարելահողերի տեղերը, սպառւածից անցնելու աւելի պարարտին:

Միւսնոյն ժամանակ անընդհատաբար գոյութիւն ունէր մի ուրիշ նշանաւոր խոչնդոտ մասնաւոր սեփականութեան զարգացման: Պահակութեան անհաստատութիւնն էր և իրաւունքի անապահովութիւնը: Ամեն մի համայնք զաւր փորձերից լաւ գիտէր որ երկար չի տևելու նորա գոյութիւնը, որ մի օր կարող է հիմնայատակ լինել նորա բնակութեան գիւղը և որ նորա անդամները սրի ճարակ կը լինեն կամ կը զաղթեն: Այսպիսի պայմաններում հասկանալի է, որ հողատիրութեան կազմակերպութիւնը չէր կարող առաջ ընթանալ, պիտի կանգ առնէր և մնար միւսնոյն դրութեան մէջ, քանի շարունակում էին գոյութիւն ունենալ այդ պայմանները: Եւ ահա ինչն էր պատճառը որ համայնական հողատիրութիւնը մեզանում երկար ժամանակ տևեց և հասաւ մինչև մեր օրերը, չնչին բացառութիւններով:

Բոլորովին այլ ուղղութիւն է ստանում հողատիրութիւնը, երբ պիտանի հողի տարածութիւնը մնում է նոյնը, իսկ ազգաբնակչութիւնը անընդհատ աւելանում: Այդ դէպքում անկասկած կը զայս ժամանակ երբ բոլոր հողագործութեան համար պիտանի հողը կը սպառւի: Բայց համայնքը անընդհատ աճում է, իսկ նորա աւելացած անդամների պահանջներին պէտք է բաւարարութիւն տալ: Այդ ժամանակ դիմում են վերաբաժանման (передѣлы): Համայնքը ընդհատում է իւր լուռ համսձայնութիւնը, որով նա մինչ այժմ թոյլ էր տալիս իւր անդամներին ազատ օգտուելու իրանց բռնած հողերից և նորերին տիրելու, որովհետեւ նա այդ էլ չի կարող թոյլ

տալ առանց զոհելու իւր անդամների մի մասի շահերը յօգուտ միւսների. և նա կարգադրում է հողի վերաբաժանումը, որի սկզբունքը լինելով միևնոյնը, արտայայտւում է մի քանի ձևերով: Համայնական հողատիրութեան հիմքը կայանում է ոչ թէ այս կամ այն հողատիրական կարգերում, այլ այն համոզմունքի մէջ, որ ունի համայնքը ամբողջ գիւղի հողի վերայ: Եթէ համայնքը գիւղական հողը իւր իրաւասութեան է ենթակայ համարում, հողատիրութիւնը այդ տեղ համայնական է, թէկուզ մի կտոր ազատ հող չը լինի և բոլորը բռնում լինին մասնաւոր ընտանիքները, որոնք կազմում են այդ համայնքը և վերաբաժանումը դեռ տեղի ունեցած չը լինի: Համայնքը կարող է մոցնել վերաբաժանումը և փոփոխել իւրաքանչիւրի ձեռքին ունեցած հողի չափը:

Վերաբաժանման գոյութիւնը անհրաժեշտ պայման է համայնական հողատիրութեան: Մենք հետևում ենք պրօֆեսսոր Կուալլեսկու կարծիքին, որը արևմտեան Եւրոպայի հողատիրութեան պատմութեան մէջ ապացուցանում է վերաբաժանման ուշ ծագումը, որից առաջ լինում է առհասարակ նախադրաւական ձևը, զրաւման ձևը (захватная система), որը կայանում է նրանում, որ համայնքի իւրաքանչիւր անդամը հողի առատութեան պատճառով ազատ աւելացնում է իւր վարելահողերի տարածութիւնը, որքան կարողանում է: Ինչպէս ասացինք, վարելահողերի սպառումը յետևեցնում է վերաբաժանումն (переходы): Միևնոյն պատճառը սկսկում է ազդել մասնաւոր սեպհականութեան շրջանի տարածման վերայ: Մասնաւոր սեպհականութիւնը նոյն չափ հին է, որքան հին է մարդկային հասարակութիւնը, բայց նորա շրջանը սկզբում եղել է շատ նեղ, ամփոփելով իւր մէջ միայն տունը և այգին, որոնք անհատի աշխատանքի արտադրութիւն են և հետևապէս պիտի պատկանեն անհատին: Բայց այդ շրջանը ժամանակի ընթացքում տարածւելով, բռնում է գիւղական հողի ամբողջ տարածութիւնը: Մասնաւոր սեպհականութիւնը ընդարձակող գործիչները բարդ են և ամեն տեղ միանման չեն: Այստեղ մենք կարիք չ'ունենք զոցա քննել:

Եւ այսպէս եթէ մենք հայոց պատմութեան մէջ չենք գտնում տեղեկութիւններ հողատիրութեան վերաբերմամբ, մենք նորանում գտնում ենք բացասութիւն համայնական հողատիրութեան երկա-

րակեցութեան մեզանում, ընդունելով որ այդ հողատիրական ձեռ առաջւայ եղածի շարունակութիւն է: Հակառակ ենթադրութիւնը դէմ կը լինի պատմութեան տգիտութեան:

Ինչպէս ասել էինք նախընթաց գլխում իրաւաբանական յիշատակարանների բացակայութիւնը հայ գրականութեան մէջ տւում է մինչև 12 դարը, այսինքն երբ սկսում է հայ ազգի քաղաքական և կոլտուրական անկումը: Այդ ժամանակ կազմեց իւր յայտնի դատաստանագիրը Մխիթար Գոշ անւանւած գիտնական վարդապետը: Այս դատաստանագիրքը ինչպէս յայտնի է ընթերցող հասարակութեանը, հրատարակեց ընդարձակ պատաշարանութիւնով: լի գիտնական տեղեկութիւններով և խորիմաստ դատողութիւններով հայկական իրաւաբանութեան վերաբերմամբ վաղակորոյս Բաստամեան վարդապետը: Այդ յառաջաբանութիւնը իսկապէս մի խելացի և գիտնական հետազոտութիւն է հայկական իրաւաբանութեան մութ աշխարհում:

Թէպէտ Մխիթարը նախադրութեան 10-րդ գլխում թւելով իւր դատաստանագիրքի աղբիւրները, որոնք են, բնական օրէնքներ, օտար քրիստոնեայ ազգերի օրէնքներ, մահմեդական օրէնքներ, սուրբ գիրքը, Հայոց եկեղեցու կանոնները, նա չի ցոյց տալիս ազգային աղբիւր ոչ աւանդական և ոչ զրաւոր, բայց հայր Բաստամեանը իրաւացի դասում է. «Եթէ նա (Գոշը) հարկաւոր և օգտակար համարեց մի քանի բաներ քաղել ուրիշ քրիստոնեայ ազգերի իրաւաբանական աւանդութիւններից, մահմեդական և հրէական զրաւոր օրէնքներից, ինչպէս կարող էր առանց ուշադրութեան թողնել այն ազգի իրաւաբանական աւանդութիւնները, որի համար նա գրում էր իւր դատաստանագիրքը: Եւ արդարեւ որ նա ոչ սակաւ նիւթ է քաղել նաև ժողովրդի մէջ եղած իրաւաբանական աւանդութիւններից՝ այդ պարզ երևում է ամբողջ դատաստանագիրքի մէջ մանաւանդ նորա Երկրորդ մասնում, ուր ամփոփւած են առաւելապէս աշխարհական օրէնքները»: Նա այդ հաստատում է և Մխիթարի խօսքերի հիման վերայ. «Առաջին մասնի 109 կանոնի մէջ, ուր նա խօսում է ազգականների ամուսնութեան չհասութեան վերայ, նա ասում է. «Եւ թէ ունէի յաղազս այդոցիկ այլ ինչ ըստ տեսութեան դնել մտաց՝

որ՝ կամեցայ զի մի՛ ընդդէմ ինչ կարծիցեմ կանոնաց, այլ որ ոչ թուին ի կանոնաց ի կենդանի առաք ձայն է՞. իսկ երկրորդ մասնի առաջին յօդածի մէջ բացատրելով թէ ի՛նչպէս պէտք է բաժանել պատերազմում ժողոված աւարը, նա ասում է՝ «զայս ըստ սովորութեան ասացաք, զի ոչ է հրաման ի գրոց: Եւ մենք բոլորովին համերաշխ ենք հայր Բատումեանի համոզմունքին, որ դատաստանագրքի նշանաւոր նիւթը պիտի մատակարարէին ժողովրդի իրաւաբանական աւանդութիւնները: Չը նայելով, այս հանգամանքին չը նայելով, որ դատաստանագիրքը նախասահմանւած էր մի հողագործ ժողովրդի գործադրութեան համար, ընդարձակ դատաստանագրքում ժամանակակից հողատիրութիւնը շատ չնչին դատի նիւթէ ներկայացնում, որից անկարելի է նորա կազմակերպութեան մասին մի որոշ կարծիք կազմել: Այս փաստից ուղղակի յետևում է այն, որ դատաստանագրքին ժամանակակից ժողովրդի մէջ պատահող հողատիրական վէճերը, դատաստանասաների իրաւասութեան ենթակայ չեն եղել, այլ ուրիշ հիմնարկութեան, որի մասին մեր խօսքը յետոյ է:

Այն մի քանի յօդւածներից, որոնք շօշափում են մեզ հետաքրքրող աւարկան, երևում է, որ դատաստանագրքին ժամանակակից Հայաստանում գոյութիւն են ունեցել, եկեղեցական կալւածատիրութիւն, ազնւական կալւածատիրութիւն և զիւղացու անկախ հողատիրութիւն. բայց չի երևում այդ իրաւունքների էութիւնը և սահմանը, որոնք առհասարակ մեծ զանանազանութիւն են ներկայացնում և այդ կողմից հասնում այնպիսի ծայրահեղութեան, որպիսին օրինակ կարելի է տեսնել մեր «Միւլքադադարութեան» և անգլիական «Լենդլորդութեան» մէջ: Մինչդեռ մեր միւլքադարը առանց իրաւունք ունենալու խառնել հողաբաժանութեան մէջ, ստանում է հողագործութեան արդիւնքի մի որոշ մասը ($\frac{4}{30}$), լենդլորդը կատարեալ սեպհականատէր է իւր կալւածքի, և տալիս է վերջինս կապալով նորան, ով աւելի է տալիս: Հազւագիւտ չեն դէպքերը երբ նա (լենդլորդը) հեռացնում է գիւղացուն, քանդում է նորա խրճիթները և իւր կալւածքը արօտատեղի դարձնում, եթէ այդ գտնում է իւր համար աւելի օգտակար:

ՅՅ յօդւածը խօսում է եկեղեցական կալւածների մասին, որից

երևում է, որ այդ կալաճները հոգևորականութիւնը իրաւունք է ունեցել և վաճառելու. «Վասն ընչից, որ անւանեալ իցէ եկեղեցւոյ զինչ և իցէ եթէ զեղ, եթէ այլ ինչ, մինչև եպիսկոպոս լեալ է ի տեղւոյն և երեցունք վաճառեցին, իշխան լիցի անդրէն ի նոյն պահանջել. բայց եպիսկոպոսն կշռեսցէ զիրաւնն և զարժանն, եթէ մարդ է առնուլ զգինն կամ դարձուցանել... Բայց չը նայելով այդ հանգամանքին (վաճառելու իրաւունքը)՝ զիւղացիք այդ եկեղեցական կալաճքում կարող էին զանազան հողատիրական կարգեր ունենալ համայնականից սկսած մինչև մասնաւոր սեպհականութիւնը, կրելով եկեղեցու վերաբերմամբ որոշ պարտականութիւններ տուրքով և աշխատանքով: Այդպէս է մեր այժմեան վանքական կալաճներում, որոնցում եկեղեցին ստանալով որոշ մուտք հողաբաժանական կարգերը թողնում է համայնքին: Այդպէս էր Վրաստանում, ինչպէս ապացուցանում է պ. Բահաթրեանը իւր հետաքրքրական բրօշուրում „Личныя и поземельныя права Древней Грузіи“։ Եկեղեցուն կալաճներ բաշխելիս, սկզբում մինչև անգամ սահմանները չէին որոշում այդ երկրում, որովհետև մուտքը, որը որոշ էր, կախած էր ոչ թէ հողի տարածութիւնից, այլ տների թւից: Միայն 17 դարում այդտեղ կալաճների մուտքը վերածւեց արդիւնքի մի որոշ մասի, իսկ հողը մնաց համայնքի անմիջական իրաւունքին:

Երկրորդ մասի III գլուխը շօշափում է ազնւական կալաճատիրութիւնը: Այս յօդւածի մէջ շատ նշանաւոր կէտ կայ. «Ազատ չԱրարէն եղև մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յաղազս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան զի թողեալ զտերունին ազատ է ուր և կամեսցի կալ: Ապա այսմ ոչ ներէ ոք իտերանցն և բռնադատ է զգնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահւան հօրն ազատ են որդիք ծնեալ այլ ուր և էչ անդ»։ Այս յօդւածի վերաբերմամբ կարելի է ասել նոյնը ինչ որ նախորդի, մասին ասւեց — այն՝ որ նա. ցոյց է տալիս ազնւական կալաճատիրութեան գոյութիւնը միայն, որը կարող էր զանազան հողատիրական կարգեր ունենալ: Աւելի հետաքրքրական է այս յօդւածը ուրիշ կողմից: Սորանից պարզ երևում է, որ մեզանում եղել են զիւղացիք սահմանափակւած իրաւունքներով. արդեօք ճորտութիւն է եղել այդ (крепостное состояние) թէ աւելի սահմանափակ կախում, մնում

է մութ: Որ այս յօդածը աչքի առաջ ունի հողագործ գիւղացի-
ներին և ոչ ստրուկներին, պարզ երևում է «ծառայել տերանց յա-
ղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ» խօսքերից: Բայց նոյն իսկ ճորտու-
թիւնն էլ չի որոշում հողատիրութիւնը: Ռուսաստանում ճորտերը,
կրելով որոշ պարտականութիւններ տուրքով (оброкъ) և աշխատան-
քով (барщина) իրանք էին որոշում հողատիրական կարգերը: Աւելի
հետաքրքրական է 106 յօդածը, որը խօսում է նոր գիւղ շինելուց
յետոյ հողերի բաժանման մասին: Բայց այս յօդածն էլ չի պար-
զում՝ թէ ինչ տեսակ հողատիրութիւն պիտի գոյութիւն ունենայ
այդ գիւղում—մասնաւոր սեպհականութիւն թէ համայնական.
«Յորժամ զառաջին շինիցի գիւղ, չէ հաստատուն բաժանումն հողոյն
և ջրին և այլոց այսպիսեաց մինչ բաւական բնակիչք ժողովիցեն և
ապա բաժանումն հաստատիցէ: Ապա թէ աւերակ շինիցի և չից է
բազմաժամանակեաց, մինչ զի գիտել իւրաքանչիւր զսահման ան-
դաստանաց և զայլոց, իւրաքանչիւր ըստ սահման նախնեացն կալցին:
Իսկ թէ բազմաժամանակեաց իցէ և անգիտելի և տէրութեան փո-
փոխումն եղեալ նորոգ արասցեն բաժանումն հաւասարադատու-
թեամբ, նախ եկեղեցւոյն և ապա այլոց մասն աւելի տալով, որ
գլխաւորն իցէ զեղջն վասն հողալոյ զայլս: Եթէ ընդունենք, որ
այս յօդածը ուղղակի մասնաւոր սեպհականութեան մասին է խօ-
սում, դա չի նշանակում, որ այս հողատիրական ձևը եղել է տի-
րապետող: Մասնաւոր սեպհականութիւնը և համայնական հողատի-
րութիւնը միեւնոյն երկրում կարող են զուգընթացաբար գոյութիւն
ունենալ: Բայց «բաժանել» խօսքը գործ է ածւում և համայնական
հողաբաժանութիւնների ժամանակ: Համայնական հողատիրութիւնը
չի ենթադրում անպայման անընդհատ վերաբաժանումներ: Վերջին
գէպքումն էլ (համայնական հողատիրութեան ժամանակ) կարող էր
բաժանում լինել անորոշ ժամանակի համար, մինչև որ համայնքը
կարիք կը զգար փոփոխութիւններ անելու: Ինչպէս կը տեսնենք
յետոյ, մեր համայնական հողատիրութիւնը հիմնւած է այդ սկզբունքի
վերայ: Իսկ ինչ վերաբերում է համայնքի մի քանի անդամներին
աւելի հող տալուն, որը առաջարկում է յօդածը «վասն հողալոյ
զայլս», այդ տեղի ունի և ուրիշ երկիրներում, ուր համայնական հո-
ղատիրութիւն է, օրինակ Հնդկաստանում Պէնջաբի շատ համայնք-

ներում, ինչպէս այդ հաստատում են Անգլիացի գիտնականը Մէնը և Բելգիացի Լաւելէն:

Ուրեմն այսպէս, դատաստանագրքում չը կան յօդաճներ, որոնք որոշէին համայնքի անդամների հողային յարաբերութիւնները, միմիանց վերաբերմամբ և համայնքի վերաբերմամբ, — ուրիշ խօսքերով՝ դատաստանագրքից չի երևում թէ ինչ հողատիրական կարգեր էին տիրապետում նորա ժամանակակից գիւղական համայնքներում:

Այս իրողութիւնը աւելի մեծ նշանակութիւն ունի, քան թէ կարելի է կարծել առաջի անգամից: Միայն մեր դատաստանագրքում չենք տեսնում այդ բացակայութիւնը, այդպէս է և ուրիշ շատ ազգերի նախնի դատաստանագրքերում, ինչպէս օրինակ գերմանացիներին, Ռուսների: Առաջի անգամից շատ անհասկանալի է թւում թէ ինչպէս մեր դատաստանագիրքը նոյնպէս և վերև յիշած ազգերի՝ առանց իրաւարանական պաշտպանութեան են թողել առաջնակարգ տնտեսական նշանակութիւն ունեցող մի առարկայ, որը համարեալ միայնակ ապրուստի միջոցն է եղել այն ժողովուրդների, որոնց համար նախասահմանւած են եղել այդ դատաստանագրքերը: Որ հողագործ երկրում ամենից շատ հողային վէճեր պիտի պատահեն, դրանում չի կարող կասկած լինել: Հարց է ծագում, ի՞նչու այդ հողային վէճերի համար օրէնքներ չը կան այդ դատաստանագրքերում: Պարզ է, որ այդ վէճերը դատաստանաւորում չէին դառնում, ուրեմն ուրիշ հիմնարկութեան էին ենթակայ: Սեր կարծիքով այսպիսի երևոյթ դատաստանագրքերում ուղղակի հետևանք է երկրում տիրապետող համայնական հողատիրութեան և ուրիշ կերպ անկարող է լինել: Այդ ապացուցեց Արեմտեան Եւրօպայի հողատիրութեան պատմութիւնը: Երբ տէրը և կառավարիչը գիւղական հողերի համայնք է, երբ վերջինիս ամեն մի անդամը ձայն ունի և մասնակցում է հողատիրական կարգեր կազմելու մէջ և օգտւում է այնպիսի հողով, որչափ թոյլ է տալիս նրան համայնքը, երբ տէրութիւնը յայտնապէս կամ լռելեայն ընդունում է համայնքի այդպիսի մեծ իրաւասութիւնը գիւղական հողերի վերաբերմամբ, նա արդէն կարիք չ'ունի խառնելու այդ համայնքի հողատիրական կարգերի մէջ իւր դատաստանաւորների միջոցով: Այդ դէպքում համայնքը է առաջին և վերջին դատաստանատեղը (инстанція): Ուրեմն, եթէ մի երկրի իրա-

ւարանական յիշատակարանի մէջ լռութիւն է սլահարանաժ գիւղա-
կան հողատիրութեան վերաբերմամբ, զա ուղղակի ցոյց է տալիս,
որ այդ երկրում հողատիրական ձեւը համայնական է եղել:

Վերջացնելով սորանով մեր յօդածի ընդհանուր մասը, հե-
տեւալ գլխում մենք կ'անցնենք յօդածիս անմիջական նպատակին:

(Նը չարունակի)

Գ Ր Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ Ս.—«ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ»։ Արտատպւ-
ած «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպարան Մ. Դ. Խոտինեանցի.
1890 թ., փոքր քառածալ, 157 երես, տառ. № 12, գինն է 40 կ.։

Ս. Մելիք-Շահնաղարեանցի վէպի
նիւթը առնւած է Բագու պանդխտու-
թեան զնացող սիսեանցիների կեան-
քից։ Որովհետեւ պանդխտութիւնը մեր
ժողովրդական կեանքում հասարա-
կական նշանակութիւն ունեցող երե-
ւոյթներից մէկն է, ուստի ուրախա-
ւի է, որ նա դարձել է առարկայ
առհասարակ ուսումնասիրութեան և
մասնաւորապէս վիպագրութեան։

Պանդխտութիւնը, որի երեւոյթ
հետեանք է տնտեսական և հասարա-
կական աջնալիսի հանդամանքների,
որոնք ստիպում են ժողովրդին՝ զբաղ-
մունք և ապրուստամիջոց որոնելու
ծննդավայրից դուրս, լուսաբանւած
է վէպի մէջ աչն տեսակէտից թէ նա
ինքը պանդխտութիւնը չաճախ ստա-
նում է մի տեսակ գրաւիչ, դէպի
իրան քաջող, ներգործական ուժ, որ
բազմացնում է պանդխտողների թիւը։

Վէպի ընթերցանութիւնից մնում
է հետեւեալ տպաւորութիւնը։ Պան-
դխտութիւնը վնասակար է, նա տե-
ղափոխում է զիւղական առողջ և

թարմ ուժը քաղաք, ուր նորան թու-
լացնում է և մեղցնում. նա սովորեց-
նում է և ընտելացնում պանդուխ-
տին քաղաքի ստոր խաւերի կենցա-
ղավարութեանը. նա զրկում է ըն-
տանիքը ամուսնուց և նորա պատիւը
սլաշտպանողից. նա տարածում է վա-
րակիչ հիւանդութիւններ մեր գիւ-
ղերում. նա քաջալում է ժողովրդի
աւանդական կեանքի լաւ կողմերը,
նա մեղցնում է շուաչութիւն և աչն։

Պանդխտութեան խնդիրը ի հարկ
է աւելի ընդարձակ է, քան ներկա-
յացրւած է վէպի մէջ. նա դեռ կա-
րօտ է աւելի մանրամասն և խոր ու-
սումնասիրութեան. նա կապւած է
տնտեսական շատ ծանրակշիռ խնդիր-
ների հետ. բայց և աչնպէս նորա աչն
կողմը, որի մասին վիչեցինք, ներկայ
գրքովում վիպական ձեռով փոքր ի
շատէ պարզւած է։

Հեղինակը իւր վէպում փորձ է
փորձում գործածել ժողովրդա-
կան բառեր, ինչպէս են թու-
արեւ (սիրտ), շարան-շարան, տրխա-

տան, հետևի, երեսկահատ, պատա-
ծակ, սուել, պաշկած, առտասան,
սոթտած, լացակումած և այլն, ժո-
ղովրդական դարձածներ, ինչպէս են.
կորկոտ գցել, հալի չէն են չինել,
օձը բնից հանող, խօսքը չուանի
դնել և այլն. սակայն չէ կա-
րելի ասել թէ նա միշտ չաջողեցրել
է նոցա դործածելու տեղին: Առհա-
սարակ վէպը թէ ոճի և թէ բառերի
կորիւն միապաղաղ գրածքի տպա-
ւորութիւն չէ անում. տեղ-տեղ նա
չափ է մօտենում հասարակ ժողո-
վրդական լեզուին, իսկ տեղ-տեղ նա
աչնքան դուռ դրական է դառնում,
որ արդէն չէ սաղում վէպի ընդհա-
նուր բնավորութեան: Խորթ են
թւում, հու, խէ, վեր գառնանք
(պառկենք) և սոցա նման բառերը
գրական լեզուի մէջ: Անխտիր գործ
են ածւած աչս և էս ձևերը միևնույն
տեղում: Երես 48-ում «առաւօտ» և
«գիշեր»-ը մտել են մի նկարագրու-

թեան մէջ անչարմար կերպով, երես
52-ում գործ է ածւած «թալիշ» բառը,
որ իբրև նորակ սխեանդները ասած
խօսք անտեղի է: Կացիր (կաց),
արթնեցաւ (զարթնեց) և այլ տեսակ
բառերը վնասում են լեզուի սահու-
թեանը:

Այնպիսի չաջողած գրուներ,
ինչպէս են վեցերորդ, եօթներորդ,
տասներորդ և մի քանի ուրիշները
գրածքի (որի մէջ երևում են ու-
սումնասիրութիւն և դիտողութիւն)
ընդհանուր բնավորութեան հետ միա-
որին դարձնում են վէպը հետաքրքրա-
կան և խրի գրական երևութ ար-
ժանի գնահատութեան: Յանկալի է,
որ հեղինակը և ապագայում իւր
նիւթը առնէր ժողովրդից, շօշափելով
նորա կեանքի այնպիսի կողմերը,
որոնք տալիս են մեզ հասարակա-
կան մտածողութեան նիւթ:

Ա. ԲԼ.

ՍԱԿԱՆԻՆԻ, ԴՈՒՍՏԱՒ. — «Ձինական եղինջի մշակութիւնը» Հրատա-
րակութիւն գնդապետ Ալեքսանդր Փոլմ. Մելիք-Հայկազեանի, Թիֆ-
լիս, 1888 թ., տպ. Մ. Վարդանեանի. ռւթածալ, 17 երես, տառ
№ 12: Գինը՝ ձրի:

«Ահա մի քանի տարի է ինչ եր-
կու կիսազնդերի ուսումնականներին
սկսել է զբաղեցնել մի բոլս, որին
մեծ ապագայ է վիճակւած. աղջիկ
նական եղինջն է:

«Այդ թիւ չինելու և մանելու հա-
մար արմար բոլոր կարող է հարս-
տութեան մի նոր աղբիւր դառնալ»

առանց աչն էլ հարուստ Կովկասի
համար:

«Փորձերի վերայ հիմնուով եղին-
ճի համար բոլորովին պիտանի է ճա-
նաչւած Կովկասի թէ հողը և թէ
կլիման:

«Այս բոլոր, որ Կովկաս բերեց
առաջին անգամ 1862 թիւն, հիա-

նալի կերպով աճեց և կարող եղաւ եղանակի ամեն տեսակ փոփոխութիւններին դիմանալ:

«Թէպէտ և եղինճի հալոսները Ասիայի արևելեան երկիրներն են, բայց և ալնպէս նա ընդունակ է ընտելանալու նաև պակաս տաքութիւն ունեցող կլիմային:

«Այս բոլոր եղինճի դասակարգին է պատկանում: Բուստարանները դորան անուանել են *bochmeria urtica*.

«Ասիայում այս բոլոր *chin grass* է կոչուում, Ֆրանսիայում *ramie* (ռամի) որ ընդունւած է ամբողջ Եւրոպայում, Ալժիրիայում, Եգիպտոսում և մինչև անգամ Կովկասում: Իսկ Չինաստանում, Հապոնիայում, Հնդկաստանում և Նիդերլանդեան իշխանութիւններում քաղտնի է դանադան անուանւում:

«Անհերքելի է, որ եղինճի նրբաթելերը գերազանց են թէ վռչի, թէ կանեփի և թէ բամբակի նրբաթելերից. ալնպէս որ աւելորդ խառնարդները ջոկելուց չեսող, հրանալի մանած է ստացւում, և բայց ալք եղինճի թելերն աւելի երակարաւուն, մե-

տաքսանման, փալլուն և առաձգական են, և բոլոր մանեկներին՝ կարելի է ասել, եղինճն աւելի մօտ է մետաքսին:

«Օգուրդէթի նահանգի մէջ իշխան Գրիգոր Գուրիէլու կալաձեռնում եղինճի մշակութեան համար արած փորձերը, որոնք առաջին և լուրջ կերպով մշակածը կարելի է համարել, եթէ չը լաջողեցան, զորա միակ պատճառը պէտք է համարել պ. Մարկի վաղահաս մահը, որ չը թողեց նրան իւր աշխատանքի պտուղը վաղելի: Իսկ պ. Մարկից չէտոյ չը գտնեց մէկը, որ լանձն առնէր այդ հարստութեան մի նոր աղբիւր խոտացող ժառանգութիւնը»:

Համառօտակի ապացուցանելով, թէ եղինճի արդիւնաբերութիւնը կարելի է նաև Կովկասում, հեղինակը կարճառօտ կերպով բացատրում է նորա մշակման միջոցները, նորանից նրբաթելեր ստանալը, նորա արդիւնաբերութիւնը և ալն առաւելութիւնները, որոնցով նա գերազանցում է միւս բոլոր մանեկներին:

Ն.—

ՌէՅ)՝, դօքտօր. — Չինեորների ամենասովորական աչքացաւն ու նրանից հեռու մնալու միջոցները. կազմեց զ. ր Ռէյս, ալնաբոյժ Կովկասեան զինեորական շրջանի: Իշխանութեան Թոյլտուութիւնով հրատարակութիւն գնդապետ Մելիք-Հաջկազեանի: Թիֆլիս, տպարան Մ. Վարդանեանի 1888 թ., ութածալ, 34 երես, առա. № 12. գինը ձրի:

«Ձօրքերի մէջ երևացող աչքացաւի դէմ չատ միջոցներից մինն էլ, անկասկած, նրանցում օգտակար

մտքեր տարածելն է, թէ ինչ են աչք հիւանդութեան պատճառները և թէ որոնք ալն միջոցները, որոնցով կա-

րելի է դրանց առաջն առնել: Այդպիսի մտքեր տարածելուն կարող է օգնել՝ բժշկի, սպաի (օֆիցերի) կենդանի խօսքը, նույնպէս և սպազորական խօսքը, որպիսին ահա այս գրքովն է. զինւորները այս կերպով ձեռք բերած օգտակար մտքերը՝ հաշրենիք վերագարձած ժամանակ հետները կը տանեն և կը տարածեն նաև ազգաբնակութեան մէջ, որտեղ սաստիկ տարածւած է աչքացաւը:

«Այս գրքովը իւր տեսակի մէջ լինելով առաջին փորձերից մինը, զրւած է զինւորների մէջ օգտակար մտքեր տարածելու համար, որպէս զի նրանք ևս իրանց կողմից նույն մտքերը տարածեն ազգաբնակութեան մէջ:

«Գրադէտ զինւորներից շատերը սիրում են կարդալ. համարձակ կարելի է ենթադրել թէ նրանք, որոնք կը կարդան այս գրքովը, իրանց կարգացածից գոնէ մի քանի հարկաւոր խրատներ կ'ըմբռնեն»:

Գրքովում ասւած այս տողերը զաղափար են տալիս նորա բնաւորութեան մասին: Հեղինակը քննում է երկու տեսակ աչքացաւի, ա) աբախօմա ասւածը, որ աչքի կո-

պերն է բռնում և որ վարակիչ բնաւորութիւն ունի և բ) ալն սաստիկ վտանգաւոր աչքացաւը, որ գոչանում է սուսուռնակի ժահրից, եթէ նա դիպչում է աչքին: Այդ հիւանդութիւններից աղատ մնալու համար գրքովը առաջարկում է զգուշութեան խորհուրդներ, ալն է, գործ չ'ածել հիւանդ մարդու երեսօրբիչ, թաշկի-նակ, բարձ, աղտոտ ձեռքով չը արորել աչքերը և ամեն կերպ աշխատել մաքրութեան մէջ լինել ¹⁾:

Ն.—

1) Ռուսաց զօրքի մէջ ոչ մահառիթ հիւանդութիւններից աչքացաւը կարեւոր տեղ է բռնում: Մեզ հասած են ամենավերջին տեղեկութիւնները ռուսաց զօրքի հիւանդութիւնների մասին, որոնք վերաբերում են ներկայ (Ժապանի փետրւար ամսին): Այդ պաշտօնական տեղեկութիւններից երևում է, որ սոյն փետրւար ամսին ռուսաց զօրքը ունէր 44.207 հոգի աչքացաւով հիւանդներ: Հասկանալու համար թէ այդ ինչ ահաբէն տոկոս է կազմում, աւելցնենք, որ պատերազմական միջոցաւ գեկուցումից երևում է, որ ռուսաց զօրքը առ 1-ն յունւարի 1889 թ. բաղկացած էր 620.484 ստորին զինւորներից և 32.644 գեներալներից, շտաբի և աւագ սպայներից:

Խմբ.

Հեղինակ? — Տպագրութեան առաջին հնարողը՝ Յ. Գուստենբերգը։
Թարգմանեց տիկ. Մարգարիտ։ Մոսկւա, տպ. Մկրտիչ Բարխուդա-
րեանի, 1890, փոքր քառածալ, 34 երես, տառ № 12, գինն է
15 կոպ.։

«Մուրճ»-ը առաջին անգամ չէ որ բողոքում է մեր թարգմանիչների այս վատ սովորութեան դէմ, որ նոքա ծածկում են իրանց թարգմանած գրւածքների հեղինակների անունները։ Եւ թէն ներկայ դրբուկի նկատմամբ հեղինակի անունը մի առանձին կարեորութիւն չունի, աչնուամենայնիւ առիթը չենք ուղղում բաց թողնել կրկին և կրկին բողոքելու այդ երևութի դէմ, որը արդէն սովորութիւն է դառնում մեզանում։ Թարգմանչի անունից աւելի կարեորն է հեղինակի անունը։

Գրքուկը մի ցանկալի նպաստ է մեր նորարարող լեզուաբան գրողաւորանին։ Նիւթի ընտրութիւնը լաջողակ է, պատմութիւնը հետաքրքրական, ոճը սահուն։ Մի քանի տեղ գործ են ածւած մեր լեզւի մի քանի ձևերը, որոնք կամ սխալ են կամ ցանկալի չեն (մարդիկներ, ապրաւ և ալլը)։ Նկատենք, որ Գերմանիայի ունեցած մի կապը Ռոբերտ աւոունով (երես 5)։

Գալով հեղինակին, նկատենք որ տպագրութեան գիւտի մէջ նա աւելի մեծ տեղ է տւած կրօնականին և աստուածալինին, քան այդ հարկաւոր էր։ Պէտք էր աւելի զրական աչքով նայել գործի վերայ և ներկայացնել Գուստենբերգի գիւտը իբր

մի պարզ ձգտման արդասիք՝ տեխնիկական նորութիւն ստեղծել մի սիրած գործի համար, առանց չըջապատելու նորան այլ և այլ կրօնական խորհրդաւորութիւններով։ Որ տպագրութեան գիւտից ամենից առաջ օգտուցին կրօնական գրքեր հրատարակելու, այդ դեռ մի պատճառ չէ այդ գիւտի ծագման մէջ ուրիշ զօրութիւն տեսնելու, քան ինչ տեսնւած է բոլոր ուրիշ գիւտերի հեղինակների մօտ։ Գուստենբերգը իւր ժամանակի ամենալաւ արհեստագետներից մէկն էր և միևնույն ժամանակ թէ գրասէր և գիտութիւնների տէր և թէ աղնական ու միջոցների տէր մարդ էր, — պայմաններ, որոնք մեզնից մօտ 500 տարի առաջ միևնույն անձի մէջ միացած դժւար էր գտնել։ Մի այդպիսի մարդ, որ ունենալ ոչ արտասովոր հնարագիտական խելք, բոլորովին բաւական էր տպագրութեան գիւտը աւելու համար, նաև առանց միջամտութեան խորհրդաւոր ոգիների և երազալին երևութների։

Գրքուկը հետաքրքրական է նաև նորանով, որ ծանօթացնում է ժամանակաւ քաղաքական և հասարակական մի քանի կողմերի հետ։

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՕՆԻԿ

ՈՒՍՈՒՅԶԱԿԱՆ ՌՈՃԻԿՆԵՐ

«Մուրճ»-ի անցեալ № 6-ում տպւեց Վահագն Կաթողիկոսի կոնդակը վերաբերեալ հալոց եկեղ.-ծխական ուսումնարաններին, որի գլխաւոր նիւթն է ալդ ուսումնարանների ուսուցիչների և ուսուցչուհիների ուժերի սահմանումը: Ալդ նոր հրահանգի բնաւորութիւնը և հաւանական հետեանքները խմանալու համար հարկաւոր է մի հաշեացք գցել անցեալի և ներկայի վերայ և որոշել իւրաքանչիւր չրջանի բնաւորութիւնը առհասարակ: Հալոց եկեղ.-ծխական ուսումնարանները մինչ ալժմ երեք չրջան են անցել, մեղանում՝ Անդրկովկասում, ներկալ դարուս մէջ, առաջին չրջանը՝ աւում է մինչ 60-ական թւականների սկիզբը, ալդ չրջանում ուսումնարաններ շատ քիչ էին տարածւած, եղածների մեծագոյն մասը՝ հին խալիֆական ուսումնարաններ էին: 60-ական թւականների սկզբից՝ Մատթէոսի Կաթողիկոսութեան օրերով սկսում է մեղանում ժողովրդական դպրոցների բացումը, ժողովուրդ և եկեղեցի ձեռք ձեռքի տւած՝ ընդհանուր եկամտներով և տուրքերով հիմնում են մեր ալժմեալ եկեղ.-ծխական երկսեռ դպրոցները, հաստատւում է ժողովրդական հոգաբարձութիւնը: Ալդ շարժումը աւելի ևս մեծ ուժով շարունակւում է Գէորդ IV Կաթողիկոսի ժամանակ: Ալդ չրջանը, որ տեւց քսան տարի՝ մեր եկեղ.-ծխական երկսեռ ուսումնարանների թիւ դաղալարի պրօպագանդալի և թէ նոցա հաստատութեան չրջանն է: Ալ չրջանումն է, որ թէ հոգեւոր իշխանութիւնը և թէ ժողովուրդը ընտելացան ուսումնարանական գործի մանաւանդ վարչական տնտեսական մանրամասնութիւնների հետ, և ալ չրջանումն է, որ մեղանում կազմեց ուսուցչական դասակարգ, բաղկացած շատ տարբեր ցենզի տէր մարդկանցից՝ թէ արականներից, թէ իգականներից: Ալդ չրջանը՝ մեր եկեղ. ծխական ուսումնարանների ծննդեան սրօցեսի չրջանն էր:

1886-ից սկսած, Մակար կաթողիկոսի օրերով, սկսում է մի երրորդ շրջան, որի մէջ եւս որոշում եմ երկու գծեր: Դոցանից մէկն է ուսումնարանական կարգաւորութիւնը: Եւ ահա թէ ինչ եմ ուզում դորանով ասել. մեր ծխակիւնեղեց. ուսումնարանները տարբեր ծրագիրներով հաստատւած ուսումնարաններ էին. նոյնանուն ուսումնարանների հաւասար դասատներում նոյն ծրագիրը չէին անցնում. ուսումնարանի առաջին դասատնից աւարտածը չէր կարող առանց այլ և այլութեան քննութիւն տալ կամ անցնել ուրիշ եկեղ. ծխակ. ուսումնարանի երկրորդ դասատունը, կամ մտնել թեմական զպրոցի համապատասխան դասատունը: Ամեն մի ուսումնարան մի մի աւտօծօմ հաստատութիւն էր առանց կապի ընդհանրութեան հետ:

Այդ փոխեց. բոլոր ուսումնարանները, որ կրում են եկեղեցական-ծխական ուսումնարանի անունը, այժմ ունին բոլորովին հաւասար ծրագիր: Միակերպ սիստեմի վերածել մեր տարրական ուսումնարանների ծրագիրները—ահա նպատակը: Այլ խնդիր է, թէ ինչ փոփոխութիւնների ենթարկեց ինքը ծրագիրը:

Ուսուցիչները ծառայում էին ուսումնարաններում՝ հոգաբարձութեան հետ կապւած պալմանների համաձայն. չը կար ոչ մի կանոն ծառայութեան տեղութեան համար: Մի տարի ժամանակով ծառայելը կանոն էր. աւելի երկարը՝ բացառութիւն: Գորանից ամեն տարի ուսուցչական փոփոխութիւններ: Ուսուցչի վիճակը ոչնչով չէր ապահովւած:

Այդ փոխեց: Ուսուցիչը այժմ կապւում է երեք տարով: Թափառելը այժմ անհրաժեշտութիւն չէ:

Ուսումնարանների ուսումնական թէ տնտեսական մասերը միանգամայն հոգաբարձութիւնների հսկողութեան ներքոյ էին: Ուսուցիչները ժողովրդական հոգաբարձուներից էին կախւած բոլորովին:

Այժմ գործը մի փոքր ուրիշ տեսակ է. ուսուցիչները աւելի կապւած են աւագ ուսուցչի հետ, որը այժմ աւելի մեծ մասնակցութիւն ունի խումբ կազմելում, քան հոգաբարձութիւնը: Իսկ աւագ-ուսուցիչը աւելի է հասկանում ուսումնական գործը, քան հոգաբարձութիւնները:

Ուսուցիչ առաջ լինում էր ու միայն ցանկանում էր և ում մի որ և իցէ հոգաբարձութիւն հրաւիրում էր:

Այժմ ուսուցիչ լինելու համար պահանջւում է հաստատութիւն կաթողիկոսից, որը և հրատարակում է ուսուցիչների և ուսուչուհիների ցուցակը:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ ներկայ կաթողիկոսութեան զխաւոր ուշքը, եկեղ. ծխական ուսումնարանների նկատմամբ, ըստ արտաքինին, զարձրած է նոցա կազմակերպելու, սիստեմի վերածելու, նոցա համար որ և իցէ հաստատ և միակերպ կանոններ տանդելու վերայ:

Եւ այս բոլորին չեմ մոռում խնդրի մանրամասնութիւնների մէջ.

այլ միայն աշխատում եմ ճանաչել այժմիս, հայոց ուսումնարանական իշխանութեան գործունեութեան գերիշխող ձգտումը. և գտնում եմ, որ միակերպութեան վերածելը, կանոնադրելը—այդ գործունեութեան գլխավոր գծերից մէկն է:

Սա մի հայեացք է, որը բղխում է համեմատութիւնից:

Բայց ես գտնում եմ և մի ուրիշ զիծ, որը նմանապէս բնատուր է. այդ աչն համեմատապէս՝ գերիշխող դերն է, որ չատկացնում է հոգևորականին մեր ուսումնարանական գործերում: Հոգաբարձութեան և րեք անդամներից մէկը անպատճառ ծխական քահանան է. ևրկորդը՝ երեսփոխն է, ուրեմն նմանապէս եկեղեցու և բարձր հոգևոր իշխանութեան հետ կապւած ոմն: Եւ հոգաբարձութեան նախագահը նոյն քահանան է: Այսպէս է բանը անցեալ տարի հրատարակւած «կանոնների» համաձայն: Արդ, «Մուրճ»-ը այդ մասին արդէն առիթ ունեցաւ նկատելու հետեւեալը... «մենք գտնում ենք, որ այդ նոր կանոնադրութիւնով ծխական քահանաների համար ստեղծւում է մի նոր պաշտօն, որը չաջողութեամբ վարելու համար նորա, այդ ծխական քահանաները, պէտք է ունենան աւելի բարձր կրթական ցիւնը, քան այժմ նորա ունին»:

Այդ ասաց «Մուրճ»-ը, երբ խօսքը միայն քահանայի մասին էր, իբր հոգաբարձութեան անդամի և նախագահի:

Այժմ ես գտնում եմ, որ այդ ձգտումը՝ ուսումնարանը կապել քահանաների հետ, մի նոր գործադրութիւն է գտնում նոր հրահանգի մէջ: Եւ ահա թէ ինչպէս: Նոր կարգադրութեամբ հրամայւում է որ՝

«Եւ եթէ հնար իցէ, ընտրեսցիք չաւաղ ուսուցչութիւն վարժանաւորագործն ի քահանայից՝ մտելոց չընդհանուր ցուցակ, չատկացուցանելով նոցա զդասս և եթ կրօնի»:

Արդ, անցեալ տարւանից հոգաբարձութեան մէջ իշխողը ծխական քահանան է, կրօնուսուցչական քահանան ուսուցիչների մէջ լւր տեղն ունէր. իսկ նոր հրահանգի զօրութեամբ, քահանան-կրօնուսուցչը պէտք է նաև աւագ-ուսուցչի պաշտօնի համար վերադասութիւն ունենայ:

Եւ ըստ իս, նոր հրահանգի ամենակարևոր կէտը հենց այդ է, որի վերայ և դարձնում եմ ընթերցողներին ուշադրութիւնը:

Մնացեալում, ուսուցիչների ուսման կարևոր կանոնադրելու ջանքը ես համարում եմ իբր շարունակութիւն իմ վերը գծադրած համակերպութեան և կարգաւորութեան գործի, որ ես նմանապէս բնատուր ընդունեցի ներկայ հայ եկեղ-ծխական վարչութեան համար: Այժմ ուսման կարևոր նշանների տակ դնում, որպէս զի դէմն առնելի աւելորդ սակարկութիւնների, որ տեղի են ունենում ուսուցիչների և հոգաբարձութիւնների մէջ:

Բայց մի բան, որ աչքի է ընկնում առաջի անգամից, այդ աչն է, որ դասաւանդական առարկաների մէջ մեծ խտրութիւններ են դնում:

ուսումնարան, իսկ միդասեանները աշխատեն դարձնել երկդասեան ուսումնարաններ: Ուրեմն պէտք է մտածել որ ուսմանները կրճատուամ են չօգուտնոր բացակայք ուսումնարաններին:

Բայց միւս կողմից, մենք բաղմաթիւ ուսումնարաններ ունենք, ուր ուսուցիչներն ուսմանները չեն էլ հասնում այն համեստ մեծութեանը, որ նշանակւած է աշխատնոր կանոններով: Այդ պարզ կարելի է տեսնել այն ցուցակից, որ, օգտուելով պաշտօնական տեղեկութիւններից, ես ստորեւ դնում եմ «Մուրճ»-ի ընթերցողների առջև: Ահա այդ տեսակ ուսումնարանների վերաջ եթէ նոր կարգապարտութիւնը կարողանայ ունենալ որ և է բարոյական ներգործութիւն, — այդ կը լինէր մի վաստակ: Առաջուց՝ զուշակել այդ սակաւն անհնարին է:

ԼՈՒՍԻՆԻ

Հայոց եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների տարեկան եկամուտները 1887/88 թւականին, պաշտօնական տեղեկութիւնների համաձայն:

Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ն

Երևան:	Երկրորդ	Երկրորդ	Խաչի Գեղ:		
1 Ս. Գալեանեան. . .	4.244	2	10 Տղալոց.	250	1
2 Ս. Շողակաթեան . . .	1.206	1	Գեղի:		
3 Տղալոց.			11 Տղալոց.	225	1
Գանաչեա:			Նախնական դաս:		
4 Տղալոց.	691	1	12 Օրիորդաց	1.346	1
Զեփեմա:			Լ		
5 Տղալոց.	450	1	13 Տղալոց.		
Ղափաշա:			Զաքարի:		
6 Տղալոց.	620	1	14 Տղալոց.	43	1
Խանդա:			Վերին-Ագուլ:		
7 Օրիորդաց	400	1	15 Օրիորդաց.	4.300	2
Լ			Լ		
8 Տղալոց.			16 Տղալոց.		
Ունեւ-Նորաշէն:			Ներքին-Ագուլ:		
9 Տղալոց.	250	1	17 Օրիորդաց	997	1
			Լ		
			18 Տղալոց.		
			Արարատի Գեղ:		
			19 Տղալոց	413	1

	Զանգե:		
	41 Տղայոց	200	1
	Խնդիրագրեր:		
	42 Տղայոց	250	1
	Հոսանք:		
	43 Տղայոց	602	1
	Դահլիճ:		
	44 Տղայոց	178	1
	Հոսանք:		
	45 Տղայոց	2.157	2
	Նոր-Բայազետ:		
	46 Ս. Հովհաննիս. օր. .	3.463	2
	և		
	47 Ս. Մեսրոպ. տղ. .	756	1
	Տեղի 4-րդ:		
	48 Տղայոց	360	1
	Բաժանիկ:		
	49 Տղայոց	977	2
	Մեղի:		
	50 Տղայոց		
	Կար:		
	51 Օրիորդաց	4.131	2
	և		
	52 Տղայոց		
	Բեհեմ:		
	53 Տղայոց	400	1
	Բաշ-Շիր:		
	54 Տղայոց	200	1
	Փեթալ:		
	55 Տղայոց	393	1
	Բեհեմ 4-րդ:		
	56 Տղայոց	400	1
	Արտական:		
	57 Տղայոց	369	1
	Կաշախ:		
	58 Օրիորդաց	1.460	1
	և		
	59 Տղայոց		
	Սարգիս:		
	60 Տղայոց	352	1

	Զանգե:		
	20 Տղայոց	445	1
	Շինականք:		
	21 Տղայոց	161	1
	Ցանկ:		
	22 Տղայոց	770	1
	Չորհրդ:		
	23 Տղայոց	250	1
	Տեղիներ:		
	24 Տղայոց	168	1
	Վաղարշապատ 4-րդ.		
	25 Օրիորդաց	2.120	2
	և		
	26 Տղայոց		
	Աշտարակ:		
	27 Տղայոց	653	1
	Իգի:		
	28 Ս. Շուշանեան . . .	2.150	2
	և		
	29 Տղայոց		
	Գեղեղան:		
	30 Տղայոց	620	1
	Կող:		
	31 Երզնկեանց տղայոց.	570	2
	Ալեքսանդրոպոլ:		
	32 Արղուժ. օրիորդաց.	3.077	2
	33 Ս. Փրկիչ տղայոց..	5.017	2
	34 Սահակեան օրիորդ.	2.562	1
	35 Ս. Նշան, տղայոց .	800	1
	36 Ս. Աստու. տղայոց .	3.912	1
	Մեծ-Ղարաբաղ:		
	37 Օրիորդաց	10.542	1
	և		
	38 Տղայոց		
	Համալ:		
	39 Տղայոց	570	1
	Աղիլ:		
	40 Տղայոց	250	1

ԹԻՖԼԻՍԻ ԹԵՄ

Թիվը	Տեսակը	Կապիտալ	Գումար
1	Գալանդան	8.479	2
2	Մար. Յոհաննան	7.455	2
3	Թանգուկան	2.503	2
4	Ս. Մարիաման	1.800	1
5	Աւետիկան	1.200	1
6	Հայր. ընկ.	2.000	1
7	Էջմիածնեցոց	1.625	1
8	Կուկիրոս Աստուած.	1.460	1
9	Կարթոզ. ս. Գէորգ.	1.262	1
10	Զրկեանց ս. Կար.	420	1
11	Տափի Թ. ս. Գէորգ.	3.568	2
12	Ս. Կարապետ. Հաւ- բարի	548	1
13	Աւետիկան	11.100	2
14	Կարապետեան.	3.243	2
15	Սանդիստեան	2.367	1
16	Ս. Մեսրոպեան	500	1
17	Օրիորդաց	500	1
18	Տղաւորաց	949	1
19	Սեբեդեան	949	1
20	Օրիորդաց	350	1
21	Օրիորդաց	350	1
22	Տղաւորաց	350	1
23	Տղաւորաց	350	1
24	Տղաւորաց	3.331	1
25	Տղաւորաց	330	1
26	Տղաւորաց	742	1
27	Օրիորդաց	2.473	2
28	Տղաւորաց	3.223	1
29	Տղաւորաց	1.200	1
30	Տղաւորաց	3.398	2
31	Տղաւորաց	1.500	1
32	Տղաւորաց	458	1
33	Օրիորդաց	2.670	2
34	Տղաւորաց	360	1
35	Տղաւորաց	400	1
36	Օրիորդաց	310	1
37	Տղաւորաց	500	1
38	Տղաւորաց	350	1
39	Տղաւորաց	350	1
40	Տղաւորաց	350	1
41	Տղաւորաց	350	1
42	Տղաւորաց	350	1

Ա Ր Յ Ա Խ Ի Թ Ե Մ

Շ ա - շ ի:		Տոմարներ:	Ներքին-Թաղեր:		
1 Օրիորդաց	2		8 Ս. Մերսովյա. տղ. . .	250	1
վարդաբնյ:			Սարաշին:		
2 Տղայոց	350	1	9 Ս. Գրիգորեան տղ. .	250	1
Թաղեր:			Նախի չաղա:		
3 Տղայոց	315	1	10 Ս. Մարիամեան. . .	5.912	1
Հաղորդ:			և		
4 Ս. Թարգմանչաց. . .	305	1	11 Տղայոց		
Գանձար:			վարդաշին:		
5 Ս. Գրիգորեան տղ. .	350	1	12 Ս. Սահակեան տղ. .	694	1
Խանդան:			Նիկ:		
6 Ս. Գեորգեան տղ. .	300	1	13 Ս. Մերսովյեան. . .	365	1
Կիսիկ չաղա:			Սաշին. Նախի:		
7 Ս. Գրիգորեան տղ. .	200	1	14 Տղայոց	371	1
			Աղբար:		
			15 Ս. Գեորգեան	380	1

Շ Ա Մ Ա Խ Ո Ւ Թ Ե Մ

Շախի չաղա:		Գաղթան:		
1 Օրիորդաց	7.365	2	7 Օրիորդաց	3.709
և			և	
2 Տղայոց			8 Տղայոց	
Բաղա:			Գաղթ:	
3 Օրիորդաց	10.870	2	9 Տղայոց	8.947
և			Մարտա:	
4 Տղայոց			10 Տղայոց	848
5 Բագուարեանկ շամա-			Գիլի:	
խեցւոց օրիորդաց. .	1		11 Տղայոց	500
և				
6 Տղայոց				

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄ

Աստրախան:		Աստրախան:	
1 Օրիորդաց	5.872 2	11 Օրիորդաց	1,237 1
Լ		Լ	
2 Տղայոց	6.121 2	12 Տղայոց	— 1
Ղալաբ:		Սոսթի Խաչ Կաղապ:	
3 Օրիորդաց	2.719 1	13 Օրիորդաց	2.020 1
Լ		Լ	
4 Տղայոց	3.088 1	14 Տղայոց	425 1
Մոլդով:		Եկապետեան Կաղապ:	
5 Օրիորդաց	1.920 1	15 Օրիորդաց	650 1
Լ		Լ	
6 Տղայոց		16 Տղայոց	
Արժան:		Եկապետեան Կաղապ:	
7 Օրիորդաց		17 Տղայոց	
Լ		Լ	
8 Տղայոց		18 Տղայոց	
Վալադիկապ:		Եկապետեան Կաղապ:	
9 Օրիորդաց		19 Տղայոց	
Լ		Լ	
10 Տղայոց		20 Տղայոց	
Լ		Լ	

ԳՆԻՆԻԱԿԱՆ ՔՐԹՆԻԿ

Մ Ե Ր Կ Ե Ա Ն Գ Ի 3

V

Վերանորոգուող հաշ ընտանիքի աշխատանքները մի երկու կողմից թեթև կերպով ճկարագրելուց վատուկա ևս վերջացրի իմ խօսքերը ասելով, որ այդ ընտանիքը չունի հաստատ չենակէտ, հոգմահարում է ամեն կողմից, ընդունում է ամեն դոճն և ենթարկում է ամեն տեսակ հոսանքի: Ապա տեսանք ճահապետական ընտանիքը, իմացանք որ այդտեղ կա միաւորող, մի ամբողջութիւն կազմող դուրսութիւն, որ բացարձակապէս իշխում է ամենքի վերայ իբր մի հնադարեան օրէնք իւր բոլոր խստութիւններով: Այս մինչև անգամ համարձակեցաւ չափանելու, որ եթէ ունենանք բարի կամք, կարող ենք այդ ճահապետական աշխարհից դուրս բերել մեզ համար գեղեցիկ լողէալներ: Ինչպէս սպասում էի, իմ բարեկամներից և ընկերներից մի քանիսը չափանցին ինձ իրանց անբաւականութիւնը, սուարկելով թէ այդպէս ձեռակերպելով դուրսութիւնը, այդպիսի դոճներ տալով ժամանակակից երևոյթներին, ևս բացարձակ ուրանում եմ որ լուսաւորութիւնը անհրաժեշտ է, որ մենք չը պիտի կերպարանափոխուենք, ալ պիտի շարունակենք վաղեմի անշարժութեան մէջ մնալ: Ինձ համար պարմանալի չէր իմ ասածի այդ տեսակ բացատրութիւնը. ևս ասել էի որ մենք աշխատանք ժամանակները խիստ շատ և մանր դոճներ ենք տալիս լուսաւորութեան գործին. դոճում ենք մեր մայրենի լեզուն, մեր գաղափարները, մեր մարդկային պարտաւորութիւնները. մենք անհաշիւ քանդել ու կերպարանափոխել ենք պահանջում և մեր ականջին շատ վատ է թւում այն ձայնը, որ համարձակում է վիշեցնել թէ ամեն բան քանդելով մեզ համար ճիւղ չի մնալ նոր շինութիւն կառուցանելու համար: Բայց ինչո՞ւ են թափւում կողորդելուս արցունքները... Ինչո՞ւ է քանդութիւն համարում մեր ժամանակակից կեանքի առաջ դասերը ճկարագրելը: Մենք ապրում ենք մի աշխարհի ժամանակ, երբ պահանջում է խիստ քննադա-

տուժիւն, երբ դիակը ոչ թէ ողբում են, որ նա փախել է զազրալի վէրքերից, այլ սառնասրտութեամբ անդամահատում, քննում ամեն կողմից: «Այժմ ամեն ինչ քննադատութեան պիտի ենթարկւի, նոյն իսկ ինքը, քննադատութիւնն էլ» ասում է Բէլինսկի: Քննադատութիւնը կը սլարգէ թէ կեանքից այս ու այն բարեփոխում պահանջողները իրանք ի՞նչ են տալիս կեանքին, թէ ինչ կալ, ի՞նչ պիտի անենք և ի՞նչ ենք անում: Ես առաջ կը տանեմ իմ նկատողութիւնները, որոնք գուցէ աւելի օգտակար կը լինեն, քան իմ բարեկամների տհաճութիւնը, երեմիական ողբերը:

Այս անգամ ես վստահանում եմ ձեռք վերցնել մի ղէպը, որ երկար ժամանակ չուզել է Շուշու հասարակութիւնը: Անցքը արտասովոր անցք էր, որ այդ պատճառով բազմեց լրագրութեան էջերում (տես Մշակ, Նոր-Ղար, „Новое Обозрѣніе“, „Касиѣ“ և այլն): Ես խօսում եմ այն հաշ-օրիորդի մասին, որ մի թուրք փողոցային աղալի աղղեցութեան ենթարկւելով, գիշերը թողել է իւր հալըական տունը և իւր անձը նւիրելով իւր տարիական կրքերին, ողջ ողջ մեռած անդամ է դառնել իւր հասարակութեան համար, կորցրել է անուն ու չարգանք, անբախտացել: Վերին աստիճանի հետաքրքրական երևույթ է: Մի ժամանակ, բռնութեան խառար դարերում, երբ հպատակը տիրողի ստրուկն էր, հաշ աղջիկը շատ և շատ անգամ էր մահմեդականի կրքին զոհ տալիս իւր անունը, իւր պատիւը: Բռնութիւնը, չափն չ, իրաւունքի պատիւ չի ճանաչում: Բայց ժողովուրդը, որքան կարողանում են վիպել պատմական փաստերը, ստրուկ լինելով հանդերձ այնքան սիրում էր իւր իրաւունքը, պաշտպանում էր խտրութիւն ճանաչելու կարողութիւնը, որ հաշտում էր օրիորդի անպատուութեան իրողութեան հետ երբ տեսնում էր որ այդտեղ խտրութիւնը, ատելութիւնը այն աստիճան զօրեղ է, որ բռնաբարւողը զոհ է դառնում, մի զոհ, որի ոչ միայն պատիւը, այլ և կեանքը բռնի ուժի տակ խորտակւում է: Այդ մի դրութիւն էր, որ հերոսական առաքինութիւն ցույց տալուն էր նպաստում: Եւ զոհի համար պատրաստ էր կարեկցութեան մի ցույց. պատմութեան մի սող, ժողովրդի բերանի աւանդութիւն, մի ժամանակաւոր ավստանք, վերջապէս մի բռնի կաթիլ արտասուեց: Այդ ցուցերով սրբւում էր զոհը, արդարանում, սիրուն չիչատակի արժանանում: Իսկ այժմ, երբ չը կալ ստրուկի պատկերը, երբ ամեն մէկը քաղաքացիական լիակատար իրաւունք վալելով անհատ է, պատահում է վերուիշեալ ղէպը: Յատկանում է որ օրիորդը իւր կամքովն է գնացել թուրքի ետեից, իմանալով թէ ուր է գնում: Օրէնքը իւր գործը կը տեսնէ. օրէնքի առաջ թուրքը մեղաւոր է, քանի որ աղջիկը չափահաս կոչւելու համար որոշած տարիների թւին չի հասել, նոյն իսկ աղջկաչ համաձայնութիւնը այդ ղէպըւմ բաւական չէ, այդ տարիներում նորա անձնատուր լինելը բռնաբարւմն է համարւում: Օրէնքը, ուրեմն, իւր պատիժը կը հասցնէ: Բայց այդ, իհարկէ, բաւական չէ: Որքան խիստ լինի պատիժը, նա չի կարող հանգցնել այն չուզմունքը,

որ առաջացրել է կրօնի, ազգայնութեան գաղափարը: Հալ հասարակութիւնը վերաւորւած է որովհետեւ մի մասնեղական կարողանում է մի քրիստոնեայ հալ աղջկան խելքից հանել, համարում է աղդ դէպքը բարոյական և կրօնական անկման մի նշան, իսկ մասնեղականը խորին բաւականութիւն արտապատող ժպիտով գլուխ բարձրացրած ասում է, որ քրիստոնէութիւնը իւր բարոյական հիմնարկութիւններով չի կարող դիմաճալ մասնեղականութեան առաջ: Ինչպէս տեսնում էք, ծանրակշիռ հարցեր են լուզւել:

Այդքան մեծ, վճռական նշանակութիւն տալ աղդ դէպքին, ի հարկէ, չի կարելի: Գա մի մասնաւոր երևոյթ է: Անհատը մի համայնքի, մի հասարակութեան մի աննշան մասն է և հասարակութիւնը ամեն դէպքում համերաշխ է անհատի սոսկական պատկերի հետ: СѢМЬЯ не безъ грѣха, ասում է ռուսը և աղդ բաւական է: Իրողութիւնը աղդ տեսակէտից լուսաբանելու և այս կամ այն վճռին հասնելու համար չէր որ ես ուշադրութիւն դարձրի աղդ արտակարգ դէպքի վերայ: Ո՛չ, մեզ ամենից շատ պիտի հետաքրքրէ ոչ թէ ամբողջի աղդ կարծիքը, այլ իրողութեան պատմութիւնը. նա անշուշտ ունեցել է իւր նախապատրաստութիւնը, իւր հողն ու շրջանը, ուր հաստատուել է, մի լաւոնի կերպարանք ստացել, զարգացել ու կրի՛ղիսին հասել: Ճանաչելով աղդ բոլորը, մենք կը գտնենք մեր հարազատ սեփականութիւնները, կը տեսնենք մի հետևանք, որի պատճառները տըրւած են մեր մէջ և մենք չենք կարող աղդ պատճառները մերը չը համարել:

Արդ՝ ինչպէս է գլուխ եկել աղդ կրիղիսը:

Նահապետական ընտանիքի մասին խօսելիս ես ցոյց տուցի թէ ինչ հասկացողութիւն է օջախը և ինչ է նա անում իւր պաշտօնը լաւ կատարելու համար: Մենք տեսանք, որ իբրև մի հնադարեան հիմնարկութիւն, օջախը ջախջախում է անհատի կամքը, բռնութիւն է գործ դնում, փչացնում է մարդուն, զարձնելով նորան մի արարած, որ սեփական միտք, հաջեացք հասկացողութիւն ունենալ չի կարող, աղդ մարդու առաջ, որ լատկապէս կի՛նն է, կալ միայն մի հատտաւած օրէնք և աղդ օրէնքը նա պիտի ճանաչէ անսրտունջ, առանց որ և է բողոքի: Աղդ տեսակ ստրկական հարստահարութիւնը, որքան և բարի խորհուրդ ունենար, չէր կարող դիմանալ մեր դարի պահանջներին: Եւ մենք տեսանք որ վերանորոգւող ընտանիքը հեռացրել է իրանից աղդ չղթաները: Աղդ ընտանիքի անդամները աւելի ազատ են, չեն զոհում իրանց կամքն ու կարողութիւնը հին դարերի խաւար ժառանգութեանը: Շատ լաւ, մի քալ դէպի առաջ:—Ընտանիքը, որի մէջ մեծացել է մեր լիւրձ տիրահաշակ հերոսահին, աղդ քալն արած ընտանիքներից է: Փողոցում թաւ, դարման ամող պարապ թուրքը կարողանում է ազատ մտնել աղդ տունը իւր արհեստը տան աղապին սովորացնելու համար: Ուրեմն աղդ ընտանիքում հասկացւում է նաև երաժշտութեան նշանակութիւնը, գեղեցկութիւնը:

Այդ նախերգանքն է՝ Ալեքսանտր, երբ թուրքը վերջացնում է իւր երաժշտական գաստիարակութիւնը, նորա և տան օրիորդի մէջ սկսում է բարեկամական շարաբերութիւնը. նրանք միմիանց հետ ազատ խօսում են և ոչ ոք նրանց չի արգելում, գիտեն որ օրիորդը կարող է բաց երեսով խօսել, ծանօթանալ, դուրս գալ տանից և տուն գալ առանց պահապանի, առանց հսկողութեան: Չէ որ միայն վիմաւ հեռութիւնն է, որ արգելում է այդ բոլորը: Այդ ազատութիւնը, դարուս այդ լուսաւոր գաղափարը հովանաւորում է մի կողմից կիսավայրենի, կրքոտ թուրքին, միւս կողմից վերանորոգող հալ ընտանիքի մի անդամին: Տարիների ընթացքում հաստատուում է մի դրութիւն, որ սիրալին անունով են միտում մեր, չափազանց զգալուն, հոգեբանական կենսիւններ լուծելու վերաջ տանջող մանրիկ վիպասանները: Լաւ փչեցէք—տարիների ընթացքում... Մեծ փողոցի վերայ կանգնած տան պատուհանը լաճախ բաց է լինում. պատուհանում մի գեղեցկադէմ օրիորդ է նստած, փողոցում կանգնած է երաժիշտ թուրքը. նրանք միմիտնց նայում են, միմիանց ոգևորում: Խմացէք, խնդրեմ, ուրեր են դրանք:

Թուրք երաժիշտ, երգիչ... կան աղետօք մի ուրիշ բառ, որ դրանից աւելի լաւ բացատրէ մի անբարոյական, ընկած մարդու պատկերը: Թուրքի քնարը չափնի է մեղ, նորա կամաւոր սիրահարներին: Նա ամբողջապէս կիրք է, տանջանք. նա ամբողջապէս նւիրած է կնոջ մարմնին, կնոջ մերկութեանը, միայն մարմին, կիրք չարուցանող, վառող գիրք, մերկութեան այս կամ ալն չլացնող տեսարան—անա ալը քնարի ամբողջ նշանակութիւնը, միտքը: Մի որոնէք այդ սիրալին զառանցանքների մէջ հողու պատկեր, վսիմութիւն, որ գործ չունի մարդու անասնական կրքերի հետ, այլ պիտի սրտին, հոգուն վախճութիւն տալ: Թուրքը երբեք ալդ անասի մի վսեմ, բարձր նշանակութիւն չի առ կնոջը. նորա կրօնը կնոջը տեւ է ալդ կրքերը չափեցնելու նշանակութիւն միայն. «կնոջը տեսնում ես, իսկոյն պիտի գրկես, եթէ ոչ, ուրիշը կը գրկէ». անա մահմեդականի վերջնական հասկացողութիւնը: Ալդ ասում է նա հասարակ պրօպալի մէջ, ալդ մի և նոյնը երգում է նորա քնարը: Ահա թրքական մուսալի իսկական լեզուն: Ալդ մուսան տիրում է մեղ, բոլորիս. մեր ոգևորութիւնը դա է, մեր ճաշակը գեղեցկի և սիրելու մասին ալդպէս ենք արտապատում: Ամբողջ լաւարազում չը կալ հալի տուն, ուր ընդունւած չը լինի ալդ մուսան. մեր մանուկներն անգամ ամեն օր երգում են ալդ տեսակ բաներ և անտեսելի քաղցրութիւն են պատճառում իրանց ծնողներին: Բարձրագոյն ուսման տէր մարդիկ անգամ անտարբեր մնալ չեն կարողանում և լարած ուշադրութեամբ են վարձատրում ալդ մուսալին: Աշխարհիս զօրեղները, ալն մարդիկ, որոնք հասարակութեան օրինակ դառնալ, մարդկանց զեկավարել են ուղում, պատրաստ են համբուրել ալն բերանը, որ երգում է ալդ պիտի մի ախտաւոր մուսալի բորբոսնած ներշնչանքը: Դուք, սակայն,

տեսնում էք որ դա բանաստեղծութիւն չէ, այլ Պարսկաստանի կիզող արեգակի տակ չչկւած գլխի մէջ, տակն ու վերալ դառած անճոռնի, հիւանդոտ երեակալութեան արդասիք, որ բոլոր անասնական կրքերի հաւաքածուն լինելով, վկայում է թէ ինչքան ցնցւած, գրգռւած ջղերի տէր է ալն ազգը, որ ալնպիտի բաներ է հանում իւր բերանից, թէ որքան վառ է տնկիրթ, անճաշակ ազգի կատաղի կերպով լափող, ոչնչացնող բնութիւնը: Եւ մենք, հալերս ենք, որ հաւասար չսփոլ վարակւած ենք այդ անճոռնի ցնորքներով, մենք ենք որ կրկնում ենք նոյնը, վարձատրում ենք այդ քնարին ծառայողներին մեր ամբողջ կարողութեամբ, մեր գրպանի առատ ընծաներով: Ո՞վ է դա, որ աչքպէս պատիւ, համակրանք է վաւերում: Նա չեցէք, ահա նա կանգնած է պատուհանի տակ և ողևորում է հալ աղջկան: Ապահով լինենք, որ նա ուրիշ լեզու, ուրիշ կարողութիւն չունի, բացի իւր քնարի լեզուից և չենք հասկանալ թէ ինչն է ողևորել, գլխից հանել դարուս քաղաքակրթութեան զաւակին: Դա, մեր վերանորոգող ընտանիքի փափկասուն զաւակը, միմ փորձանքի է ենթարկւած. նա ազատութիւն ունի, նա անարգել չփութ է այդ հրատապ, աչքող կրքերի հետ. և ինչո՞ւ պիտի սլաշտպանւի: Ահա հարց, դժարագոյնը մեր բաղմաթիւ հարցերի մէջ: Պարապ, անզոյն կեանքի մէջ, որ մատնել էր նորան մի մտաւոր դատարկութեան, ոչ որ նրան չի տուել կարողութիւն հասկանալ իւր ողևորութեան պատճառը, չի եղել քննողական լուրջ ինքնաճանաչութիւն, որ հաշիւ տար նրան թէ ինչ է նա լուսւ և ինչ ունի աչք լսածի դէմ ասելու: Նա գրագէտ է, նա գուցէ կարդացել է ալն սաստիկ բողբոսները ծնողական բռնութեան դէմ, որ մեր փաղկան զոհերն են արձակում ճնշւած սէրը ողբալու համար: Նա գիտէ միայն, որ բռնութիւնը վատ բան է, բայց թէ ինչպէս պիտի պատրաստի իւր ազատ սիրտը—այդ նա չը գիտէ, այդ գէպքում նա նոյնն է, ինչ որ էր առաջներում, երբ նորա վերալ կաթ բռնութիւն, որ պինդ ծածկում էր նորա երեսը, տան պուճախումն էր նստացնում: Անպատրաստ հոգը իւր ուղածին պէս հերկեց թուրք երաժիշտը, բոլորովին պատահական հոտանքը բռնեց պարապ, աննպատակ մարդու սիրտը: Եւ երբ այդ ամենից լեռող իրողութիւնը կատարւած է, ամենքը սալշում են, լուզում: Աչքպիտի մի պատրաստութիւն ունէր այդ անցքը, որ թուրքին իւր համազգիների մէջ հերոս է չինել, իսկ հալ աղջկան ներկադացրել է իւր հասարակութեան իրրն մի ծաղրալի անկարելիութիւն: Հարցրէք աչք վերջինիս. ինչ հարց կարող էք տալ նրան, ինչպէս կարող էք նորա քաղը դատապարտել: Նա չի վարագուրւում, չի ծածկւում, այլ կոչնում է ձեր ճակատին անողորմ պատասխան. «Ինչ վաղրենի մարդիկ էք, ես ասում եմ, որ սիրահարւած եմ»: Սէրը հերոսութիւն է առկա մարդուն, սէրը մի և նոյն ժամանակ կոյր է. մի վճիռ ոչեպ է, վերջապէս, արձակել: Հերոսունին կամ պիտի արդարանալ, համարել զոհ հասարակական և ընկերամարական տխուր զրուժեան (խօսելով Պօլսի սի-

բարորոք հիգիենական (լեղում), կամ թէ՛ սէրը պիտի ուրացել, արտաքուստ։ Այ՛ մէկը չի կարելի անել։ Մնում է, ուրեմն, ուրիշ կողմից նախնի անդրի վերադառնալ։ Ամբոխը դատապարտում է հերոսահուն և ոչ միայն խաւար, անհասկացող ամբոխը, այլ և այն դատակարգը, որ կարողութիւն չունի հանդամանքները կշռելու, սրտի, մտքի էութիւնը հասկանալու։ Այդ ամբոխը դատապարտում էր և Տուրգենևի՝ Նլէնային, երբ նա թողնելով հայրական տունը, իրան պաշտող երիտասարդներին, մի ինչ որ բուլղար ուսանող Ննարովի հետ գնում էր զէպի թշառութիւն, զէպի մի աշխարհ, ուր զրկանքն ու աղքատութիւնն էր նորան սպասում։ Բայց միթէ ամբոխը այդ զէպքում արդար էր... Որքան վսեմ, սուրբ, պաշտելի է այն դադափարը, որ հերոսութիւն է տալիս Նլէնային։ Որքան անզրկելի լայն, փառահեղ է այն աշխարհը, որ բացում է մեր առաջ, երբ մենք մի առ մի զգում ենք այդ օրիորդի սրտի զարկերը, երբ մեզ զիպշում է նորա շունչը, որ աղպիս լաճախ ընդհատում է նորա սրբաղան ողորութիւնից։ Այդ սէրը մի ամբողջ կեանք է, գեղեցիկ, երանելի կեանք։ Ամբոխը դատապարտել է նորան, բայց վերջը կը պաշտէ, երբ լաւ կը հասկանալ թէ՛ այն ինչ ողորութիւն էր, որ նորան հեռու աշխարհ էր տանում։ Նլէնան լափըշտակել էր, տեսնելով մի խեղճ, բայց վերին աստիճանի ազնիւ ուսանող, որ ողորւած է իւր թշառ հայրենիքի աղատութեան դադափարով, որ պատրաստում է վրէժ հանել այն բռնաւորներից, որոնք անպատուելին նորա հայրական տունը, լսողապետել էին նորա հայրենի սեպհականութիւնը, իրանց վառաշու գիրկն էին գցել նորա անպաշտպան մօրը, սպանել էին հօրը։ Այդպիսի մարդուն է նախընտրել Նլէնան, և գնում է նորա հետ բաժանելու բոլոր թշառութիւնները, բոլոր տանջանքները, որպէս զի նորա հետ վերջ ի վերջոյ տեսնել մարդկային արդար իրաւունքի չափութիւնը, ստուկ ժողովրդի աղատութիւնը։ Վարե՛ր կ'անցնեն, բայց քանի որ դուրսիւն կ'ունենալ մարդկային սիրտ, աշուպիտ անձնաւորութիւնը պաշտելի, խնկելի կը մնալ։ Վրանից չհաղաքէք հալ աղջկան, որ ամբոխի դատապարտութիւնից ազատ մնալու համար նոյն բառն է գործ ածում—սիրահարութիւն։ Քննեցէք այն ամենը, ինչ ծնեցրել է այդ սէրը—և չէք ողբալ... Միայն, ընդարձակ, հոգի զարճացնող միայն չը կալ այս զէպքում։ Նա նւիրում է մէկին լոկ այն պատճառով, որ այդ մէկը հասկացնում է նրան թէ՛ նա գեղեցիկ աղջիկ է, փառաբանում է նորա կազմածքը, նորա այն կարողութիւնը, որ կիրք է լարուցանում, անբռնութիւն է պատճառում...

Աս դարձեալ պիտի կրկենւմ, որ այդ խելացի երևոյթը և նրանից ծագած հետեանքը ինձ չէ հետաքրքրում, ես հետաքրքրում եմ այդ երեւոյթի պատրաստութեամբ։ Հետաւ պահելով թիւ ողորտութիւնից, ես չեմ վրդովւում այդ զէպից, այլ երկրին հանդարտ նայելով գտնում եմ, որ մեր կեանքի կազմածքը պատրաստում է աղպիսի զոհեր, որոնք ոչ

միտք ունին, ոչ էլ մի համակրանքի, մի ցաւակցութեան են արժանա-
նում: Խնդիրը թուրքի անձնաւորութիւնը չէ, ես համոզւած եմ, որ նորա
դերը կարող էր կատարել և մի փողոցային ապականած հայ տղայ, որը
սահայն հայ քահանային «Օրհնեա տէր» է ողջունում. և այդ դէպքում էլ
ինձ համար մի և նոյն կերպով ցաւալի կը լինէր այդ երեւոյթը: Փառք
սուրբ հայ աղջկայ ազատութեան—պատիւ ձեզ: Բայց տէք նրան նաև հա-
կացողութիւն, տէք նրան վսեմ զաղափարներ, տէք նրան ամուր զէն-
քեր, որոնցով նա իւր անձը, իւր գեղեցկութիւնը ծառայեցներ մարդկա-
յին կիանքի իղէալական գեղեցկութեանը: Ես այս ասում եմ ոչ միայն այս
գէպքը ի նկատի առնելով: Ո՛չ, ժամանակի երևոյթ է, որ հայ օրիորդները
հասկանում են թէ ինչ է սէրը, ինչ չատկութիւն ունի նա, ինչ տեսակ
կիանք է պատրաստում: Բայց այդ սէրը նրանք արտաշայտում են
այնպիսի երեխայական անմիտ ձևերով, այնպէս շուտ փոխում են մի սի-
րատանջ էակի կեղեր և առհասարակ աշխէս են վարում իրանց զգաց-
մունքի հետ, որ ակամազ խղճում ես թէ իրանց. այդ օրիորդներին, և թէ
իրանց սէրը: Իրաւ որ ապացոյցներ չաւ կան և ես լոկ խօսքեր չեմ ա-
սում... Ումին է մնում ժամանակի այդ պտուղը, սիրող զգացմունք հա-
կանալը ուղղել այնպէս, ինչպէս հարկաւոր ենք համարում մեր երջանկու-
թեան համար: Ի պրոցից չը պահանջենք. դպրոցը պատրաստութիւն տալ
չի կարող: Ի՞նչ է մեր դպրոցը. նա միայն զրադիտութիւն է սովորաց-
նում, նորա օգնութեամբ մարդ կերպարանափոխել չէք կարող: Մնում է
ընտանիքը...

Ասում են թէ այդ դրութիւնը անցողական է, թէ նա կը փոխուի, թէ
անքնական երեւոյթները, որոնք տխուր եզրակացութեան են հասցնում ան-
հրաժեշտ են, անխուսափելի անցողական դրութեան մէջ գտնուող ժողովրդի
համար: Շատ լաւ, պարոններ. թող տէք որ հետաքրքրուողը նկարագրէ
այդ դրութիւնը, թող տէք լաւատեսութեան թմրութիւնից քիչ ազատ
մնալ և հետաքրքրուել թէ անցողական դրութեան մէջ գտնուող ժողովուրդը
ինչ մի բան է տեսնում իւր առջև, որին առաջնորդ ընտրէ, որին հետևէ.
որն է այդ լուսաւոր աստղը, որ մեզ ապահովութիւն է տալիս որ մենք
վերջը փոթորկալից ալիքներից դուրս կը գանք, կը զիմնք դէպի ցան-
կացած կէտ նպատակին: Այդ հարցը հետաքրքրական է և իրաւունք է
տալիս մեզ հարցնել, իմանալ թէ ինչ ենք անում, փրկութեան ինչ խա-
րիսխ ենք չինում: Այսպիսի հարց կրկնելիս միշտ իմ առաջն է դալիս մի
անմոռանալի տխուր փշտաակ, որ մեր մտաւոր սնանկութեան անջնջելի
արձաններից մէկն է: Ահա պատմեմ:

1883 թւի ձմեռը ես ընտրւած էի Կովկասի Բարեգործական ընկե-
րութեան Շուշու տեղական ճիւղի կողմից անդամ մի չանձնաժողովի, որին
չանձնւած էր մշակել, պարզել թէ ինչ տեսակ իղական արհեստագիտական
դպրոց կարելի է ունենալ Շուշում, ինչ նպատակ և ինչ պայմաններ պի-

ախ ընտրէ, որքան ծախք է պահանջում և ինչ ծրագիր պիտի ունենայ: Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը, որ ընտրում էր ալդ լանձնաժողովի անդամներին բուռն ոգևորութեան մի տեսարան էր ներկայացնում. արհեստագիտական դպրոցը պիտի բանար ընկերութիւնը և ինչ գեղեցիկ գործ. աղմկալից վիճաբանութիւնները, երկար ու ձիգ ընդդիմախօսութիւնները, ամեն մէկի սաստիկ ցանկութիւնը հաղորդել իւր իմացածը, իւր միտքը, կարծիքը մարդ էին դարմայնում. միթէ, հարցնում էր մարդ իրանից, կան մեր մէջ ալդպիսի ուսումնարաններ և մենք գործնականապէս ծանօթ ենք նոցա տաժ արդիւնքների հետ, երբ ալքքան ոգևորում ենք, տաքանում: Ուրախալի երևութ էր. ալդպիսի համակրութեան գուցէ տեղաին ոչ մի հասարակական գործ չէր արժանացել: Մենք էլ, լանձնաժողովի անդամներս, թուով 7 չողի, ոգևորած տաք կերպով կպանք գործին: Մօտ տառն նիստ ունեցանք, խնդիրը չօչափեցինք բոլոր կողմերից: Անմոռանալի են այն ժամերը, երբ մենք հաւաքւում էին տաք սենեակում, նստում էինք մեծ սեղանի շուրջը և հերթական հարցը առաջ բերելով, սկսում էինք խօսել, վիճել, միմեանց կարծիք ջրել, համաձայնութեան չէզօք կէտերը սրունել, մէջ տեղ դնել: Մենք չէինք իմանում թէ ինչպէս են թուշում ժամերը, մենք կարծում էինք թէ գործին քիչ ենք նւիրում: Ս', երկտասարդական ոգևորութիւն... Կարելի է միթէ նկարագրել այն հրճւածքը, հոգեկան այն բուռն լուզմունքը, որ ամենքիս գերում էր, երբ հեռոյհետէ դուրս էր գալիս մի անշարժութիւնից և ձեակերպւում էր մեր աչքի առաջ մեր դպրոցի պատկերը իւր կազմածքով, իւր նպատակով: Նպատակն էր—տարածել արհեստը քաղաքի հաշ աղքատ դասակարգի մէջ, որով ալդ դասակարգը իւր գոյութիւնը ապահովելու մի զօրեղ միջոց կունենալ. արհեստի հետ զուգընթաց պիտի գնար, ի հարկէ, և ուսումը: Մենք ալդ նպատակին լարմար ծրագիր կազմելու համար պիտի ծանօթանալինք մեր ժողովրդի կարիքների հետ, պիտի ուսումնասիրէինք մեր կեանքը, մեր ինչ լինելու հարցը: Լինում էին դեռ անփորձ երիտասարդներ, որոնք մեր կեանքի, մեր պահանջների մասին շատ թեթեւ, շատ հարեանցի հասկացողութիւն ունէին. մենք դրանց լսում էինք քաղցրութեամբ և խիղճն ջրում էինք ալդ վարդապոյն, քնքոյշ հաղեցքները իրականութիւնից դուրս բերած մեր կոպիտ ու անտաշ փաստերով: Կը որպէս զի միակողմանի չը լինենք, որպէս զի աննշան հարցը մեծացնելով կարելուոր չը մոռանանք, մենք հրաւիրում էինք կողմնակի մարդկանց: Պալլիս էին տիկիներ և երկտասարդներ, մասնակցում էին մեր վէճերին, ցոյց էին տալիս մեր սխալները և խրախուսում մեր աշխատութիւնը: Մի խօսքով, երեք չարաթ չարունակ մենք ամեն ինչ մոռացել էինք, ամբողջապէս նւիրւել էինք ալդ գործին:

Ամեն ինչ վերջապա, պէտք էր հաստատ կերպարանք ստացած դպրոցի նւթական ապահովութեան հարցը վճռել: Ընկերութիւնը չուճէր

միջոց առանց կողմնակի օժանդակութիւնների դպրոցը սղահայանելու։ Պէտք էր ընկերութեան արդիւնքները շատացնելու մասին մտածել։ Գուք դուցէ ծանօթ չէք ալն զրութեան հետ, որի մէջն է լինում մի մարդ, որին չանձուռ են ոչնչից մի բան դոպացնել։ Գաւառական ալնալիսի չըջաննելում, ուր չը կալ համերաշխութիւնը, մահացու հարւած է տալիս ամեն մի բարի մտքի, շատ և շատ նեղ է ալն զրութիւնը։ Գործիչը ամբողջ իւր էութեամբ համոզւած է որ պէտք է մի գործ կատարել, պէտք է ճանապարհ բաց անել ալն ևստիւր և անտարբեր ժողովրդի մէջ։ Նա ամեն օր լսում է իրաւացի լանդիմանութիւնների թէ ոչինչ չեն անում, թմրած մեռած են և ալն։ Եւ ահա երբ նա նստում է մի ինչ որ բան մտածելու, տոեղծելու, նորան կաշկանդում են հարիւր ու մի կապանքներ, տանջում են անթիւ տարակուսանքներ։ Ինչ կը լինի, ո՞վ կը տալ փող, առանց որի ոչինչ չինել չի կարելի։ Մեր լանձնաժողովի անդամներն էլ հէնց աղալիսի զրութեան մէջ էին։ Մենք քրքրում էինք հարիւր ու մի կողմեր, նստում, որոնում էինք. մեր առաջը կաշկանդ էին գալիս... Ալն կոպէկները բաղմացնելու շատ միջոցներ գտանք, բալց դարձեալ 1000 բուբլու գումարից աւել բան չը ճարեցինք։ Հազար բուբլի... Ի՞նչ կարելի էր անել ալն գումարով։ Բալց մենք չը լուսահատւեցանք, չը թողեցինք մեր միտքը։ Յոսեր որքան կալին. մենք մինչև անգամ չուր էինք դնում ալն հանգամանքի վերայ, որ հարուստները կարող են մեռնել և մեղ գումարներ կտակել... Աղալիսի մի զժար ժամանակ մեր ականջին լուր հասաւ, որ Մոսկւայում ապրող շուշեցի հարուստ եղբայրների, լրագրիւններից իմանալով մեր զիտոււորութիւնը, չալտնել են չօժարութիւն տարիկան 300 բուբլի նստատ տող իրական արհեստագիտական դպրոցին։ Կարող էք երևակալել մեր ուրախութիւնը, մեր հրճանքը, մենք թուշելու թեկեր էինք տալցել, մենք մեղ երջանիկ էինք համարում տեսնելով որ գործի սկզբում գտնում ենք ալնալիսի մի համակրութիւն։ Այնուհետև մնում էր մի 3 կամ 4 հարիւր բուբլու ինդիւրը. եթէ ալն գումարն էլ ունենանք, գործը վերջացրած է։ Մենք շատ ձգեցինք, շատ երկարացրինք մեր գտած միջոցները, ցաւելով տեսանք որ աւելացնելու բան չը կալ։ Կանգնած միտցինք։ Ի՞նչ անենք. մեռալններից ստանալիք արդիւնք, եկեղեցիներու հաւաքած զանձանակ, ծննդեան տօնին «Աւետիք» ման գալ... Ալն բոլոր միջոցները շատ անգամ էինք հաշւել, նորից ինչպէս հաշւենք։ Եւրիկա, գտանք և ալն պակասի ճարը։ Մեզանից մէկը չալտնեց, որ Ընկերութիւնը Թիֆլիսում ունի կենդրոն, որ կառավարում է բոլոր ճիւղերը. մեր ցաւն ու գարոլը, մեր հաւարակութեան զրութիւնը ամենից լաւ ալն կենդրոնը կարող է հասկանալ. դիմենք նրան, ինդրենք 300 բուբլի օժանդակութիւն. նա միջոցներ շատ ունի, նա շատ հեշտութեամբ կարող է մեղ օգնել։ Մեզանից ամեն մէկը աղաւտեց հոգեկան տանջանքից. ամեն մէկը համոզեց որ ալնալիսի երեսին ոչ մի հարց ալնալիսի գեղեցիկ և աղանալ լուծում չի տալցել։

Այնուհետև մենք կանչեցինք ընկերութեան քարտուղարին և սկսեցինք մի առ մի հասկացնել նրան թէ ինչպիսի թուղթ պիտի գրւի Թիֆլիսի խորհրդին որ մեր խնդրած օժանդակութիւնը չը մերժւի: «Գրեցէք դրութեան մասին, ստում էինք մենք, գրեցէք մեր ընկերութեան աղքատութեան մասին, չալտեցէք թէ ինչպիսի օգտակար հիմնարկութիւն է արհեստագիտական դպրոցը, ինչքան նա կը բարձրացնէ ընկերութեան աշունը, ինչպէս նա կը հարկադրէ մեր քաղաքացիներին վերջ ի վերջոյ դէն դնել անտարբերութիւնը և օգնել իրան: Այս գրեցէք, աշխատեցէք համոզիչ խօսքեր ու փաստեր շատ դնել»: Ամեն մէկը իւր իմացած հնարն էր առաջարկում աղ թղթին մին կախարդիչ կերպարանք տալու համար: Քարտուղարը հեռացաւ և այնուհետև մեր գործը վերջացած էր: Մենք ցրեցանք: Մի մանկական գրաձքում գիւղացին ստում է. «ես իմ սնելիքը վերջացրի, սերմը գրի խոնաւ երկրի ծոցում, ալժմ քողորմութիւնն է միտում, Տէր Աստուած»: Այդպէս էինք ստում և մենք:

Թուղթը գնաց խորհրդին և այնուհետև մենք անհամբեր սպասում էինք պատասխանին. թէև համոզւած էինք որ պատասխանը բացատական չէր լինել, բայց միւր համար շատ հետաքրքրիլի էր իմանալ թէ այնտեղ, կենդրոնում ինչպէս են վերաբերւում մեր գործին, ինչ անուն են տալիս մեր դպրոցին և կանէն արդեօք մի փոփոխութիւն մեր կազմած ծրագրի մէջ: Թիֆլիսում ալ թուր հարցերը պիտի վճռէր ընդհանուր ժողովը: Նա կապցաւ, ձեռք առաւ մեր խնդիրքը և ինչ էք կարծում... Մի այնպիսի պատասխան տւեց, որ ամեն ինչ քանդեց, փչացրեց: «Շուշին հարուստ քաղաք է, ասել էին ընդհանուր ժողովի չարգիլի անդամները, մենք ինչու պիտի օժանդակութիւն տանք. թող իրանք, աղ հարուստները, պահեն իրանց դպրոցը: Բայց և այդպէս, ժողովը աղ հարցի վճիռը չանձնեց խորհրդին, որ կարող էր կարգադրել ինչպէս ուզում էր: Խորհուրդն էլ, դեկամբրեւով միևնոյն հայեացքներով, մի կտոր թղթով իմաց տւեց, որ դպրոցը Շուշու ընկերութիւնը կարող է իւր միջոցներով պահել... Դպրոցի միտքը իրաւ, ծրագիրը, մեր այնպիսի ոգևորութեամբ կազմած ծրագիրը իբրև մի անպէտք բան գործերի մէջ մտաւ...

Ահա մեր գործը: Եթէ ես այսքան մանրամասն նկարագրեցի ալք հարցը, նպատակս էր ցոյց տալ թէ ինչ ենք անում մենք մեզ համար: Այստեղ ալ ես չը կալ անհասկացող, անտարբեր ամբոխի հարցը. խնդիրը վճռում էր այնպիսի չըջանների մէջ, որոնք ամենից լաւ պիտի հասկանան բառը իւր խկական նշանակութեամբ. այդտեղ աւելորդ են խրատներ համերաշխութեան, շահերի ընդհանրութեան, դործի օգտակարութեան մասին: Բայց ինչ եղաւ: Հալը, չալտնի է, համերաշխութիւն բառը շատ է միւս միւրում, բայց գործադրել ստում է: Մի քաղաք 300 վերստ հեռու է միւս քաղաքից. մէկը ունենոր է, միւսը աղքատ. ունենորը աղքատին չի օգնում, պատճառ բերելով թէ նա իրանից հեռու է. չի օգնում այն ժամանակ,

երբ խնդրածը մի 3 հարիւր բուրլի է: Դա մի չնչին բան է ունեւորի համար, բայց չունեւորի համար երկնային օգնութիւն է, որը սպասում է անհամբերութեամբ. էլ ինչ գործ կարող է առաջանալ: Եւ ինչպիսի զարմանալի հեշտութեամբ վճռում է կենսական հարցը. քեզ մօտ կան հարուստներ, ինչո՞ւ ես մեզանից ուզում: Կարծես թէ նոր պիտի հասկանանք թէ հարստութիւնը ալ բան է, հասարակական գործը ալ բան. եթէ հարստութիւնը միշտ ապահովութիւն տալ մեր հասարակական և ազգային հիմնարկութիւններին, ա՞ն ժամանակ էլ ինչո՞ւ պիտի գողանք թէ մեր գործերը լիջանում են անօգնականութիւնից, անտարբերութիւնից. ինչո՞ւ պիտի գողանք, խեղեր չենք հօ... Նոր պիտի բացատրել թէ ամենափարթամ հարստութեան մէջ կարող է բարոյական, մտաւոր գործի, կատարեալ սով լինել... Հարուստը աղքատի համար լաւ չէ լոկ ա՞ն պատճառով որ լաւ ապրում է, իւզպի, գեղեցիկ կերակուրներ է սպառում. ո՛չ, հարուստը լաւ կը լինի ա՞ն ժամանակ, երբ կը հասկանալ որ աղքատն էլ ունի ալս ու ա՞ն պակասութիւնը և ձեռք կը մեկնէ դէպի աղքատը... Սրանք մաշւած, հարիւր ու հազար անգամ քրքրւած մտքեր են: Բայց մեզ համար երբեք պարզ չեն, և մենք զեռ վարագործում ենք նոցա ետեւ մեր անկարողութիւնը, մեր ուժասպառ դատարկութիւնը ծածկելու համար:

Դուք գտնում էք, պահանջում էք, բայց ինչ էք անում... Լաւ տեսէք:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՖՐԻԿԱՅԻ
ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Եւրոպայի բարձր քաղաքականութիւնը, որպէս տարիներ առաջ, նոյնպէս և այժմ զբաղւած է այն զրութիւնով, որ ստեղծւած է եռապետեան դաշնակցութիւնով Գերմանիայի, Աւստրիա-Ունգարիայի և Իտալիայի մէջ: Յայտնի է, որ այդ հզօր դաշնակցութեան պատճառով՝ Ֆրանսիայի և Ռուսիայի մէջ տարիներ առաջ սկսւեցին բարեկամական շարաբերութիւններ, որպէս զի այդ երկու պետութիւնների բարեկամութիւնով կարելի լինի մի հակակշիռ ստեղծել Եւրոպայի կենտրոնական երեք պետութիւնների արտաքին քաղաքական միութեան:

Թէ Ֆրանսիական և թէ ռուսական մամուլը, — այս դէպքում բոլորովին համաձայն իրանց կառավարութիւնների տրամադրութեան, — տարիներ շարունակ աշխատում են Ֆրանսիական և ռուսական բարեկամութիւնը ամրացնել ամեն կերպ: Ֆրանսիան իւր կողմից այս վերջին տարիներում մի ամբողջ գրականութիւն ստեղծեց Ռուսիայի վերաբերեալ, աշխատելով Ֆրանսիացիների մէջ ժողովրդականացնել ռուսաց գրականութիւնը յանձին սորա լաւագոյն ներկայացուցիչների, որպիսիք են Ղոստօեւսկի, Տուրգենչեւ, Տօլստոյ, Թարգմանելով սոցա լաւագոյն գրած քերերը. նա աւեց մի մեծ շարք քննական յօդւածների և պատմական շարադրութիւնների թէ ռուսաց գրականութեան և թէ ազգութեան ու պատմութեան վերաբերեալ: Մի խօսքով ռուսաց անունը Ֆրանսիայում, այս վերջին տարիներում, չափազանց ժողովրդականութիւն է սկսել վայելել, որ և արտայայտւում է հասարակական և քաղաքական կեանքի ամեն մի

երևոյթի մէջ: Յրանսիան, այդ հանգամանքի շնորհիւ, Բալկանեան թերակղզու խնդիրներում, կանգնած է Ռուսիայի կողմը, որպէս Ռուսիան Յրանսիայի կողմն է այլ և այլ միջազգային խնդիրներում, ուր սա առանձին շահեր ունի, օրինակ հենց Եգիպտոսի խնդրում, որի մէջ Յրանսիան բացայայտ հակառակութեան մէջ է Անգլիայի հետ:

Այս այսպէս Բայց Ռուսիայի և Յրանսիայի մէջ չը կայ մի կապ-լած գրաւոր դաշնադրութիւն, ինչպիսին կայ Գերմանիայի, Աւստրիա-Ունգարիայի և Իտալիայի մէջ: Եւ թէ և մի դիպումստ-պուբլիցիստ, պ. Տատիշէւ, նորերումն յայտնեց «Ռուսակի Վեստնիկ» ամսագրում, թէ Ֆրանս-Ռուսական բարեկամութիւնը խօսքից գործի է փոխադրել և երկու հզօր պետութիւնների մէջ գրաւոր դաշնակցութիւն է կապել, բայց այդ բանին հաւատ ընծայել դժւար է:

Բայց կապւած է թէ ոչ, հանգամանքը ինքն ըստ ինքեան ծանրակշիռ է, որ Ռուսիայի և Յրանսիայի մէջ եղած քաղաքական բարեկամութիւնը արդէն այնքան խոր արմատներ է գցած երկու ազգերի ոչ միայն կառավարչական, այլ և մամուլի և հասարակութեան հեռու խաւերի մէջ, որ այդ իրողութիւնը արդէն իբրեւ ներկայ և մօտ ապագայի քաղաքականութեան կարեւոր գործիչներից մէկը պետք է համարել, իւր նշանակութիւնով եթէ ոչ բոլորովին հաւասար, գոնէ մեծապէս չեզոքացնող եռապետեան դաշնակցութեան ոյժը:

Այսպիսով Եւրոպայի քաղաքական աշխարհը երկու բոլորովին որոշ կոմբինացիաների ազդեցութեան ներքոյ է, մի կողմից՝ Գերմանիան, Աւստրիա-Ունգարիան և Իտալիան, միւս կողմից՝ Ռուսիան և Յրանսիան:

Բայց դորանով դեռ ամեն բան ասւած չէ: Գոյութիւն ունի նաեւ մի երրորդ համակարգութիւն, անկախ այդ առաջիններից: Բանը ահա ինչու մն է. Իտալիան, որը մոտում է եռապետեան դաշնակցութեան մէջ, ամեն տեսակ պաշտպանութիւն գտնել չի կարող Գերմանիայից և մանաւանդ Աւստրիա-Ունգարիայից: Եւ մինչև անգամ կարելի է ասել, որ Իտալիայի բարեկամութիւնը աւելի Գերմանիայի հետ է, քան Աւստրիայի, որի հետ նա այժմ թէ և ոչ միայն հաշտ է այլ և բարեկամ, բայց որի հետ սրտակցութիւն չի կարող ունենալ, քանի որ Իտալիայում գոյութիւն ունի այն հայրե-

նասէրների միութիւնը, որը «Խաղիա Իրրիգենտա» անունով պահանջում է Աւստրիայից սորա դէռ ևս իտալական երկիրները (Հարաւային Տիրոլ, Տրիեստ և Տրիեստ քաղաքները): Եւ չի կարող լինել Խաղիայում մի միւնիստր, որը իւր սրտի խորքում նոյն զգացմունքը չ'ունենայ: Բայց Հարկը պահանջում է, որ իտալական կառավարութիւնը այդ զգացմունքը քաղաքական ձգտումների հիմք չ'ը շինէ, թէ՛ չէ նա կը զրկւի Գերմանիայի բարեկամութիւնից:

Այդ այսպէս լինելով, Խաղիայի համար ժամանակի մեծ խնդիրն է ոչ թէ ձեռք բերելը այն երկիրների, որոնց հետ նա ցեղական և պատմական կապերով կապւած է, երկիրների, որոնց համար խնդիր յարուցանելը կարելի է նաև ապագայում: Խաղիայի համար ամէկարևոր խնդիրը կազմում է Միջերկրական ծովի վերայ իշխող դիրք բռնելը, քանի որ դորանից կախւած է Խաղիայի որպէս առաջնակարգ պետութեան թէ քաղաքական և թէ առևտրական ապագան: Արդ, հենց այդ բանի մէջն է, որ Խաղիան իւր մեծ հակառակորդն է տեսնում Ֆրանսիայի մէջ, որը, 1881 թւականին, վերցնելով Տունիսը, որի վերայ Խաղիան աչք ունէր, վերջինիս կոլոնիական քաղաքականութեան թշնամու հարւածը տւեց: Այդ ժամանակահից սկսում է յայտնի թշնամական դիրք բռնելը Խաղիայի կողմից Ֆրանսիայի դէմ, Ֆրանսիայի, որ կարողացաւ պահպանել ամենամեծ սառնասրտութիւն Գերմանիայի բարեկամութեան վերայ յոյսեր դրած Խաղիայի դէմ:

Բայց եթէ Գերմանիայի (և Աւստրիա-Սլոնգարիայի) հետ դաշնակից լինելով կարելի էր առանց անմիջական վտանգի Ֆրանսիայի դէմ անբարեկամական դիրք բռնել և նորան խօսքով վիրաւորել, բայց Խաղիան չէր կարող այդ դաշնակցութեան վերայ հիմնելով Ֆրանսիայի դէմ պրական քաղաքականութիւն առաջ տանել մանաւանդ Միջերկրական ծովում և աւելի հեռու երկիրներում, որովհետև Գերմանիան հեռավոր երկիրների համար, կոլոնիական քաղաքականութեան մէջ ինքը կարօտ է մի ծովային հզօր պետութեան եթէ ոչ պաշտպանութեան, գէթ նորա բարեկամութեան:

Ահա ինչու Ֆրանսիայից հեռացած Խաղիան մեծ զին պէտք է դնէր Անգլիայի բարեկամութեանը, որի շահերը շատ և շատ կէտերում շփուում են Ֆրանսիական շահերի հետ՝ թէ, Տունիսիայում,

ուր Անգլիան առանձնաշնորհումներ ունի, որոնք հաճելի չեն Պրանսիային, թէ Եզիպոստում, ուստից Անգլիան իւր զօրքերը չի հեռացնում հակառակ Պրանսիայի պահանջումներին, թէ Մադագասկար կղզում, ուր Ֆրանսիական զերիշխանութեան դէմ Անգլիան անպարար խնտրիզներ է լարում և թէ ուրիշ տեղերում: Այդ պարագաների մէջ ունենալ իբր բարեկամ Իտալիայի պէս մի պետութիւն, որը զօրեղ նաւատորմիդ ունի և կօլօնիական քաղաքականութեան մէջ ներգործող դեր է սկսում խաղալ՝ Անգլիայի համար շատ հաճելի պէտք է լինէր. և Իտալիան մօտեցաւ Անգլիային, որի հետ միասին աւելի մեծ յաջողութեամբ կարող է իւր հակա-Ֆրանսիական քաղաքականութիւնը առաջ տանել, քան եթէ միայն Վերմանիայի հետ իւր բարեկամութիւնը պահպանէր:

Վորանից ծագեց և հաստատուեց իտալական-անգլիական բարեկամութիւնը, որ հիմնւած է ոչ զրաւոր զաշնակցութեան, այլ շահերի միութեան վերայ: Այդ բարեկամութեան առաջին և առ այժմ միակ պտուղն է այն վստահութիւնը, որ ունեցաւ Իտալիան Կարմիր ծովի ափրիկական ափում օրինապէս ոչ ոքին չը պատկանող Մասսաուա քաղաքը զէնքի ոյժով ձեռք բերելու և այդ տեղից իւր ազդեցութիւնը Արիսիիայի կողմերը տարածելու համար:

Դրեթէ նոյնաժամանակ բաց դեռ զորանից էլ առաջ Վերմանիան, Բիսմարկի օրերով, սկսեց իւր կօլօնիական քաղաքականութիւնը, հիմնւած իւր նորատուղծ և արդէն բաւականի՝ զօրեղ նաւատորմիդի վերայ: Իւր այդ քաղաքականութեան մէջ Վերմանիայի համար անհրաժեշտ էր Անգլիայի նման տիրապետող ծովային պետութեան ոչ-հակառակութիւնը. որովհետեւ չը բռնւած երկիրներ մինչ այս վերջին տարիներս միմիայն Աֆրիկայում կային, ուստի բնական է որ զերմանական կօլօնիական քաղաքականութիւնը լարւեց դէպի Աֆրիկա, զլիաւորապէս այդ մեծ ցամաքի արևելեան կողմերը, ուր մեծատարած երկիրներ կան, մահմեդական և այլ, որոնք նշանակւած են երևում եւրոպացոց ձեռքն բնկնելու:

Մենք կը վերադառնանք այդ աֆրիկական խնդրին, բաց աչքից բաց չը թողնենք Եւրոպայի պետութիւնների քաղաքական կոնստելլացիան, որը, ինչպէս բղիւում է մեր ասածներից, հետեւեալն է՝

Մի խումբ՝ Վերմանիան, Աւստրիա-Ունգարիան և Իտալիան,

որոնց գրաւոր դաշնակցութիւնը լարւած է մէկ կողմից Ֆրանսիայի, միւս կողմից Ռուսիայի դէմ:

Երկրորդ խումբ՝ Ռուսիան և Ֆրանսիան, որոնց ոչ-գրաւոր դաշնակցութիւնը նշանակւած է զիմադրելու այդ առաջին խմբի, այսինքն եռապետութեան ճնշման:

Երրորդ խումբ՝ Անգլիա, Իտալիա և Վերմանիա, որոնց բարեկամութիւնը պայմանաւորւած է զլիսաւորապէս նոցա կօլօնիական շահերի հակառակութիւնով Ֆրանսիականի հետ:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ Վերմանիան և Իտալիան մտնում են երկու առանձին դաշնակցութիւնների մէջ, որոնցից մէկում (ցամաքայինի համար) գերիշխողն է Վերմանիան, միւսում (ծովայինի համար)՝ Անգլիան: Աւստրիա-Ունգարիան միայն մէկ դաշնակցութեան անդամ է, որով նա պաշտպանւում է Ռուսիայից: Ֆրանսիան մէկի (Ռուսիայի) բարեկամութիւնն է վայելում, բայց ենթակայ է երկու բացայայտ կամ ոչ բացայայտ դաշնակցութիւնների՝ թէ ցամաքի համար և թէ ծովի համար: Ռուսիան վայելում է Ֆրանսիայի բարեկամութիւնը, ենթակայ լինելով մի թշնամական դաշնակցութեան հակառակութեան, ցամաքի կողմից: Անգլիան աւելի մեծ կամ նւազ կերպով բարեկամութիւն է ցոյց տալիս և ինքն էլ վայելում մի ոչ-գրաւոր կիսա-դաշնակցութեան կողմից (Իտալիայի և Վերմանիայի հետ), ենթակայ չլինելով ոչ մի բացայայտ դաշնակցութեան թշնամութեան, բայց և այնպէս կրելով կողմնակի կերպով Ֆրանս-ռուսական բարեկամութեան հետեւանքները, որքանով որ սոքա կարող են անգլիական զործերի վերայ արտաբայել:

Այն խնամքը, որ տանում է Վերմանիան Անգլիայի հետ աւելի սերտ կերպով կապելու համար, բացատրւում է այն նշանակալիցութեամբ, որ ունի Անգլիան եւրոպական և մանաւանդ Արեւելեան խնդիրների մէջ և երկրորդ այն գերիշխանութիւնով, որ ունի Անգլիան հեռաւոր ծովերի վերայ, ուրեմն կօլօնիական քաղաքականութեան մէջ: Եւ միայն շատ բնական է, որ Անգլիան ամենից քիչ շահ ունի ինքը գրաւոր ամուր պայմաններով կապելու որ և իցէ ուրիշ տէրութեան հետ, կոչւի վերջինս Իտալիա թէ Վերմանիա: Այդ իսկ պատճառով Անգլիայի բարեկամութիւնը Իտալիայի և Վերմանիայի հետ ամենից նւազ ամուրն է և կարող է աւելական լի-

նել միայն քանի որ Անգլիայում այժմեայ Սօլսբրեան մինիստրութիւնը կայուն է: Սորա փոխելով կարող են նաև այդ բարեկամութեան հիմունքները փոխել: Դորա հակառակ՝ եռապետեան զաշնակցութիւնը աւելի տևողական նշանակութիւն ունի, հետևապէս նաև Ֆրանս-ռուսականը:

Մենք տեսանք, որ քաղաքական դաշնակցութիւնների և բարեկամութիւնների հետևանքները արտայայտել են եւրոպական պետութիւնների այժմեայ զաղթական քաղաքականութեան վերայ: Մինչև այս վերջին տասնեակ տարին եւրոպական մեծ պետութիւններից մի քանիսը չունէին հեռաւոր կոլոնիաներ: Ռուսիան ձեռք է բերում հեռաւոր երկիրներ միայն Ասիայում, բայց միայն ընդարձակելով իւր պետութեան սահմանները: Միւս պետութիւնները այդ յարմարութիւնը չունեն և նոքա ստիպւած են հեռու ծովերում, նաւատորմիղներով երկիրներ ձեռք բերել: Մեծ պետութիւններից Անգլիան և Ֆրանսիան միայն ունէին ընդարձակ կոլոնիաներ աշխարհքիս բոլոր մասերում, բայց այդ կողմից Անգլիայի հաւասարը չը կայ: Աւստրիա-Սնդարիան այժմ էլ չունի ոչ մի կոտոր հող իւր սահմաններից դուրս: Գերմանիան և Իտալիան միայն այս վերջին տասնեակ տարիներում ձեռք բերին կոլոնիաներ և այն, ինչպէս ասանք՝ Աֆրիկայում: Իտալիայի կոլոնիական սկզբնաւորութիւնը զրւած է Կարմիր ծովի աֆրիկեան ափում՝ Մասսաուա՝յում, որտեղից նա կամաց կամաց ընդարձակւում է դէպի Աբեսինիայի կողմերը և այդ երկիրը աշխատում է գցել իւր բարձր իշխանութեան ներքոյ, որ և մասամբ արդէն յաջողացրել է: Գերմանիան իւր գլխաւոր ուշքը դարձել է Աֆրիկայի արևելեան ափի և այդ ափի յետևը զանաւած երկիրների վերայ, որտեղ «Գերմանական Արևելեան-Աֆրիկական ընկերութեան» միջոցով ձեռք էր բերել ընդարձակ հողեր և կամ, նպաստաւոր պայմաններով տեղական իշխանների հետ, իւր գերիշխանութեան ներքոյ էր բերել թէ՛ ծովափեայ գիծը՝ Զանզիբար կղզու զիմաց և թէ՛ նորա յետևի երկիրներից մի քանիսը: Նոյն այդ տեղերում և Աֆրիկայի խորքերում տոկունութեամբ գործում էր նաև Անգլիան, որի համար վաղուց ձանապարհ էին հար-

թել անգլիացի երեւելի ճանապարհորդներ, որպէս Սպիկ, Լիւինգստօն, Ստենլէյ և ուրիշներ: Այդ երկիրների առևտուրի գլխաւոր առևտրական մինչ այժմ կազմում էր փղոսկրը, որը գլխաւորապէս այդ տեղի արաբների ձեռքումն էր և որոնք իրանց առևտուրի ոյժը և հիմքը դրել էին ստրկութեան վերայ: Եւ որպէս Արևելեան Աֆրիկայի առևտրի նոյնպէս և ստրկութեան համար գլխաւոր շուկան (բազարը ծառայում էր Զանգիբար կղզու սուլթանութիւնը: Եւրոպացիք, հաստատ ռաք կոխելով այդ երկիրների վերայ, հանդիպեցին ստրկութեան, որը անհաշտելի է եւրոպական քաղաքակրթութեան հիմունքների հետ: Յարուցեց Արևելեան Աֆրիկայում ստրկութիւնը և դորա հետ կապւած գերեզմառութիւնը վերացնելու խնդիրը, գլխաւորապէս նախաձեռնութեամբ կարդինալ Լաիժերիի, որի ջանքերով կայացաւ անցեալ տարի Բելգիայի Բրիւսէլ քաղաքում մի կոնգրէս՝ աֆրիկական հակա-գերեզմառական կոնգրէս՝ բոլոր այն պետութիւնների ներկայացուցիչներից, որոնք Աֆրիկայում կոլոնիաներ ունեն՝ Անգլիա, Ֆրանսիա, Պորտուգալիա, Բելգիա, Հոլլանդիա և այլն: Այդ կոնգրէսը իւր պարամունքները վերջացրեց անցեալ յունիս ամսին և որոշեցին այն միջոցները, որոնցով պէտք է կուել գերեզմառութեան դէմ: Զանգիբարի սուլթանը դեռ ևս անցեալ տարի վերացրեց իւր սուլթանաութեան մէջ գերեզմառութիւնը: Կոնգրէսի վերջնական ակտը ստորագրել են արպէն բոլոր ներկայացուցիչները, բացի Հոլանդիայից, որը անշուշտ շուտով իւր համաձայնութիւնը կը տայ:

Վերջին տարիներում Աֆրիկան, և այստեղ խօսքը Աֆրիկայի խորքերի մասին է, դասել է այն ասպարէզը, ուր եւրոպական պետութիւնների կոլոնիական քաղաքականութիւնը այն դերն է կատարում, ինչ կատարեց նա դարեր առաջ Ամերիկայում: Աֆրիկան այժմ բաժանւում է եւրոպական մի քանի մեծ և փոքր պետութիւնների մէջ: Մինչ այս վերջին ժամանակները Աֆրիկայի հագին ցամաքի միայն ավերն էին ճանաչւած և մասամբ բռնւած եւրոպացիներից՝ Հիւսիսը՝ (Միջերկրական ծովի հարաւային ափը), Արեւմուտքը և Հարաւը: Բաց խորքերը չէին ճանաչւած: Ներկայ ժամանակների ամենանշանաւոր ճանապարհորդ Ստենլէյի խուզարկութիւններով Եւրոպան ճանաչեց Կոնգօ մեծ աֆրիկական գետի և

նորա ողողած ընդարձակ երկիրների հետ. և ահա՛, այստեղ է որ եւրոպական մրցումը սկսեց: Որպէս զի պետութիւններից մէկը կամ միւսը չը տիրապետէ այդ երկիրներին և խաղաղ մրցմանը արգելք չը լինի, Բիսմարկի նախաձեռնութեամբ կայացաւ մի տասնեակ տարի առաջ Բերլինի կոնգրէսը՝ Կոնգո-կոնգրէս անունով, ուր վճռեց Կոնգոյի երկիրներից կազմել մի առանձին պետութիւն և նորա թագաւոր ճանաչել Բելգիայի ներկայ թագաւորին, սահմանելով առաջուց բոլոր պայմանները այդ երկրի կառավարութեան և միւս պետութիւնների հետ ունենալիք քաղաքական և առևտրական շարաբերութիւնների: Այդպիսով Աֆրիկայի մի ընդարձակ մասը դուրեց ապահով զրութեան մէջ: Իսկ Կոնգոյի պետութիւնը Աֆրիկայի հարաւային—արեւմտեան տրոպիկական երկիրներինցն է: Նորա արեւելեան սահմանները խորը մտնում են Աֆրիկայի մէջ:

Այժմ խնդիրը Արեւելեան Աֆրիկան է՝ Կոնգոյի հակառակ կողմը: Եւ ահա այդտեղ է, որ սկսեց գործել գերմանական Արեւելեան-Աֆրիկական ընկերութիւնը, մրցելով անգլիական ընկերութիւնների հետ: Մեծ են այդ գործում գերմանական կառավարութեան կօմիսար մայօր-ֆօն Վիսմանի և զր. Պետերսի ծառայութիւնները, որոնց արշաւանքների և ցեղապետների հետ կապած դաշնադրութիւնների շնորհիւ գերմանացիք այժմեայ բարձր զիրքը ձեռք բերին Արեւելեան-Աֆրիկայում:

Տարիների ընթացքում գերմանացոց և անգլիացոց ձեռք բերած երկիրները Արեւելեան-Աֆրիկայում կազմեցին մի խառնուրդ, և մէկի սահմանները այնքան յաճախ դիպչում էին միւսի սահմաններին, որ մրցութիւնը իրար հետ տեղիք էր տալիս անընդհատ անբաւականութիւնների այդ երկու ազգերի ներկայացուցիչների մէջ: Եւ որովհետեւ Գերմանիան, որպէս ասացինք սկզբում, աշխատում է խոյս տալ որ և է թշնամական ընդհարումից Անգլիայի հետ, և Անգլիայի այժմեայ մինիստրութիւնը (Սոլսբրի)՝ Գերմանիայի հետ, ուստի այդ երկու կառավարութիւնները վճռեցին արեւելեան Աֆրիկայում ստեղծել այդ երկու ազգերի գործունէութեան և տիրապետութեան համար նոր սահմաններ, մէկը միւսին զիջանելով այն, ինչ մէկի կամ միւսի համար առանձին արժէք ունի:

Այստեղ կարեւորը այն է, որ եւրոպայում իրար հետ հաշտ մնա-

լու համար, ուրեմն քաղաքական ընդհանուր բարեկամութիւնը ամբողջեցու համար, երկու պետութիւններ համաձայնում են երկիրների տիրապետութեան մէջ իրար գիջողութիւն անել, մէկի հողը միւսին տալ, նոր սահմաններ որոշել: Դա մի նոր ապացոյց է, թէ որքան մեծ է Գերմանիայի կողմից ցանկութիւնը Անգլիայի հետ բարեկամութիւն պահպանել, այդ բարեկամութիւնից եւրոպական քաղաքականութեան խնդիրներում աւելի ապահով կերպով օգուտ լու համար, որովհետեւ, ինչպէս կը տեսնենք ներքեւ, Գերմանիան, հորերի տարածութեան կողմից, այդ համաձայնութեան մէջ բաական մեծ կորուստ է կրել:

Նրկրորդ կարեւոր կէտը այդ համաձայնութեան մէջ այն է, որ Անգլիան, իրր վարձատրութիւն գերմանական գիշումների Աֆրիկայում, զիջել է Գերմանիային մի փոքրիկ կտոր հող Եւրոպայում, այն է՝ Գերմանիայի հիւսիսային սահմանին շատ մօտ գտնւած Հելգոլանդ կղզին Գերմանական ծովում, որի բնակիչները գերմանական ծագում է լեզուն ունեն այնպէս որ կղզին՝ Անգլիացոյց ձեռքում՝ Գերմանիայի համար աչքի փուշ էր:

Նրկրորդ, Անգլո-Գերմանական համաձայնութիւնը կարեւոր է նաեւ որպէս սկզբունք: Թէեւ պատմութեան մէջ դա մի նորութիւն չէ, բայց անբաւականութիւնների առաջն առնելու այդ ձեռք ստանում է այժմ նոր գործադրութիւն է նոր ոյժ ¹⁾: Նոյնանման տարածապ-

¹⁾ Գերմանիան, որ հաղիւ տասը տարի սկսել է դաղթական քաղաքականութիւնը, այժմ արդէն բուսականին երկիրներ է իրաւունքներ է ձեռք բերել: Այդ երկիրներն են՝ Կամերուն, Տոգո և Հարա-Արևմտեան Աֆրիկան, որոնք կատալարում են գերմանական կաշտերութիւնից ուղղակի, այսինքն սորա հաշւով և սորա նշանակած պաշտօնեաներով, լիտոյ Նոր-Գինէա, որը նմանապէս կատալարում է կաշտերական պաշտօնեաներով և ծախքերով, բայց աղ ծախքերը պէտք է վերադարձնեն կաշտերական պաշտօնեանութեան ներքոյ գտնւած Նոր-Գինէիան աւետարական ընկերութիւնը, վերջապէս գերմանական Արեւելեան-Աֆրիկան, ուր իշխանութիւնը բանեցնում էր մի ընկերութիւն (գերմանական-արեւելա-աֆրիկական ընկերութիւն) իւր պաշտօնեաներով: Այդ ընկերութիւնն էր, որը ինքնագլուխ սկսեց իւր գործունէութիւնը, անկախ գերմանական կառավարութիւնից. բայց երբ 188: թ. սպրտամբութիւն ծագեց աղ ընկերութեան դէմ, վերջինս կարօտութիւն գգաց 6—10 միլիոն մարկ (2—3¹/₃ միլիոն

նու թիւները կօյօնիական խնդիրներում կան այժմ նաև Ֆրանսիայի և Անգլիայի մէջ և հաւանական է, որ զօքա ևս կը յարթւեն նման ճանապարհով:

Զորքորդ, վերջապէս, նկատենք, որ անդլօ-գերմանական համաձայնութեան մէջ սկզբունքի զօրութիւն է ստանում այն, որ ում պատկանում է ծովի եզերքի զիծը, այդ դժի յետևը դանաժ երկիրն ևս (գերմաներէն խօսքով հինաերկանդ-Hinterland, և այս խօսքը նաև ուրիշ ազգեր էլ սկսում են դործածել), թէև նա չը բռնած էլ լինի, նոյն պետութեան պատկանելիք է համարում: Այսպէս, Զանգիրբար կղզու զիմաց աֆրիկական ցամաքի ծովեզերքը գերմանական է ճանաչւած, և այդ պատճառով էլ նորա յետևի երկիրը (հինաերկանդ) նոյնպէս թողած է Գերմանիային:

Անգլօ-գերմանական համաձայնութեան հիման վերայ Գերմանիան պարտաւորւում է չը հակառակել, որ Անգլիան հովանաւորութեան տակն առնէ Զանգիրբար կղզու սուլթանութեան որպէս նաև Վիտու երկրի սուլթանութիւնը՝ և սորանից կախումն ունեցող երկար ծովեզրեայ զիծը դէպի հիւսիս: Վիտուի հետ անգլիացիք երկարամեայ յարաբերութիւններ չեն ունեցած, այժմ նա կարեւոր նշանակութիւն է ստացել շնորհիւ այն մեծ երկրի՝ ծովեզրից սկսած մինչև Վիկտորիա Նիանցա մեծ լիճը, որ ձեռք է բերած Անգլիական Արևելեան-Աֆրիկական Բնկերութիւնը: Մինչև որ Վիտուի սուլթանութիւնը գերմանացոց ձեռքին էր, սօքա միշտ կարող էին արշաւանքներ անել անգլիական հողերի հիւսիսային կողմերը, որով բրիտանական ազդեցութիւնը նեղոսի ազդիւրներին (Վիկտորիա Նիանցա լիճից) մինչև ծովեզրեայ երկիրը՝ Արևմտեան լեռների ստորոտը՝ միշտ զուրա կը մնար: Այժմ շնորհիւ գերմանացոց հետ կապացրած համաձայնու-

րութի) փոխարինութեան՝ պատերազմը վարելու և վտաղ տեղական զօրք և տարկանութիւն պահելու համար: Ընկերութիւնը զիմաց գերմանական կառավարութեան, որ սա երաշխաւոր է այդ փոխարինութեան տոմսակները: Բայց կապերութիւնը գերադասեց ինքը միջամտելու և ուղարկեց աջակող կապերական կոմիտար Վիտուի, որը և խաղաղացրեց երկիրը և նորերս վերադարձաւ Բերլին: Այժմ գիւտ ևս խնդիր է, թէ ով է իշխող տէրը Արևելեան-գերմանական Աֆրիկայի այդ Գերմանական Արևելեան-Աֆրիկական Ընկերութիւնը, թէ Գերմանական կապերութիւնը:

Թեան, հետացրած է այստեղ որ և է մրցումն ուրիշի կողմից. և, բայց իտալական գերիշխանութիւնից Արիսինիացի և սորանից կախած երկիրների վերայ՝ Անգլիացիք այլ ևս ոչ ոքի մրցումից վախենալու բան չունին մինչև Նեպոլտոնի հարաւացին սահմանները: Ն հարկէ, անգլիացիք, լիազէս օգտուելու համար այդ բոլորից, պէտք է իրանց ձեռքը դրեն Նեպոլտոնի ամբողջ հովիտը, որը սակայն այժմ մահլիճանների իշխանութեան ներքոց է, որոնք այժմ կատաղի լծընտաններն են անգլիացիներին. բայց դոնէ այժմ անգլիացիները զործ կ'ունենան մի ասիական-աֆրիկական ցեղի հետ և ոչ թէ, մի ևս բոլորական աստճանակարգ պետութեան հետ, որպիսին է Պերսիանիան:

Ինչ վերաբերում է Զանգիբար կղզու սուլթանութեան, մենք արդէն նկատեցինք, որ այդտեղ է կենդանացած Արեւելեան-Աֆրիկացի մեծ ասեաւորը, քանի որ նորա զիմացի աֆրիկական ծովազրը, որ այժմ զերմանացիներին է պատկանում, չունի նաւահանգստի չարմար տեղեր: Ներկայ անգլո-զերմանական համաձայնութեան ամենակարեւոր կէտը հենց այն է, ինչ վերաբերում է Զանգիբարին. զորանով Անգլիացիք տէր կը լինեն Արեւելեան Աֆրիկացի ասեաւորական շուկային և շուտով կը հեռացնեն այդ կղզուց զերմանացիներին, որոնք մինչ այժմ կարեւոր իրաւունքներ էին ձեռք բերել այդտեղ: (Ն միջի այլոց զերման. Արեւել. աֆրիկական ընկերութիւնը ձեռք էր բերել Զանգիբարի նախկին սուլթանից երկրի մաքսային եկամուտները):

Նկատենք սակայն, որ 1862 թւականին Ֆրանսիացի և Անգլիացի մէջ կացացած մի համաձայնութեան զօրութեամբ՝ այդ երկու տէրութիւնները պարտաւորուել են իրար՝ իրանց իշխանութեան ներքոց չ'առնել Զանգիբարը, այդ պատճառով այժմ Ֆրանսիան ժխտում է Անգլիացի իրաւունքը առանց Ֆրանսիացի համաձայնութեան Զանգիբարի վերայ գերիշխանութեան իրաւունքներ հաստատել: Իւր համաձայնութիւնը ստանալու համար Ֆրանսիան այժմ մի քանի պահանջներ է անում՝ Անգլիացից, որոնց մասին մենք կը խօսենք մի այլ առթոյ, երբ այդ պահանջների մասին այժմեան բանակցութիւնները վերջացրած կը լինեն: (Երևում է, որ զորափոխարէն Ֆրանսիան պահանջում է, որ Անգլիան հրաժարուի այն առանձնաշնորհումներից, որ սա ունի այժմ Ֆրանսիական դաւած

Տունխիւայում, որով նաեւ Խաղիւան ստիպւած էր լինի իւր ասանձ-
նաշնորհումներից հրաժարելու, և ընդունել, իբր փրանսիական,
Ալժիրիայի հարաւում գտնւած երկիրը (հիտտերլանդ!):

Այդ բոլոր կամաւոր կորուստների փոխարէն Վերմանիան ստա-
նում է գերմանական արեւելեան Աֆրիկայի հիտտերլանդը (յեռեի
երկիրը), որը տարածւում է Տանգանիկա լճի հիւսիսային մասի
վերայով մինչեւ Կոնգոյի տէրութեան սահմանը, և Եւրոպացու աշխ-
րհի վերայ, որի ամբողջ տարածութիւնն է հազիւ կէս քառա-
կուսի վերայ, ասանց յարմարութիւնների նաւահանգստի համար:
Այդ կղզին ոչ մի պատերազմական նշանակութիւն չունէր Անգլիայի
համար և զրականապէս ոչինչ չի կորցնում Անգլիան, տալով նորան
Վերմանիային: Իսկ լորդ Սոլսբերիի ասելով, այդ կղզին, մի պատե-
րազմի զէպքում Վերմանիայի հետ, բաւական չէ որ անօգուտ կը
լինէր Անգլիային, նա այնքան հեշտութեամբ կարող է զրաւել
գերմանական նաւատորմից, որ պատճառ կը լինէր անգլիացիների
անպատեւելուն: Այդ կղզին Անգլիան վերցրեց Պանիմարքից 1807
թ., երբ սա բռնեց Նապոլեոնի կողմը. նոյն այդ պատճառով Պանի-
մարքից իսկեց Նորեդիան և միացրեց Եվրոպայի հետ, քանի որ
Շեւցիւան Անգլիայի կողմէր՝ Նապոլեոնի դէմ: Այդ ժամանակ Նա-
պոլեոնը, Անգլիային ստիպելու համար իրան հնազանդել, արգելեց
Եւրոպային որ և է յարաբերութիւն ունենալ Անգլիայի հետ, այն-
պէս որ Անգլիայի առևտուրը պահպանւում էր կոնտրաբանդով
միայն: Եւ ահա հենց դորա համար շահ կար Անգլիայի հա-
մար ձեւփօլանդը իւր ձեռքը դրել, քանի որ նա շատ մօտ է ցա-
մաքին:

Դորանից դուրս այդ կղզուց երբէք մի շահ չի ունեցել Անգլիան,
որի առևտուրը այդ կղզու հետ տարեկան 500 բուրուց աւելի չէ:

Ասացինք, որ Վերմանիայի ձեռքին մնում է Չանդիրարի դի-
մացի աֆրիկական ծովերը նորան կպած երկրով, որը երկար տա-
րածւում է Տանգանիկա լճի հիւսիսային մասի վերայով մինչ Կոն-
գոյի պետութեան սահմանը: Այդ լճի հարաւային երկիրը մնում է Անգ-
լիայոց ձեռքում: Սոլսբերին կարծում է, որ հազիւ թէ զորանով
յաջողի գերմանացիներին առևտրական ճանապարհ ստեղծել ծովե-
րից մինչ Կոնգոյի պետութիւնը, որովհետեւ առևտուրը սիրում է մի

որ և իցէ գետի ընթացքով գարգանալ, իսկ գերմանացոց հողերի ուղղութիւնով՝ արեւելքից արեւմուտք այգիլիսի գետ չը կաջ:

Ահա այս է, ինչ կոչւում է անգլո-գերմանական համաձայնութիւնը, որը այս վերջին երկու ամիսները այսքան զրազեցնում է եւրոպական, մանաւանդ անգլիական և գերմանական մամուլին: Նկատենք, որ գերմանական Կայսր Վիլհելմ II այս համաձայնութիւնը կոչացրել է շատ շուտափոյթ կերպով և շատ զազանի կերպով, այնպէս որ զործին անտեղեակ են մնացել, նոյն իսկ խնդրին ամենամօտիկ մարդիկ, և առանց խորհրդի սոցա կողմից: Գերմանական մամուլի մեծամասնութիւնը ընդունեց այդ լուրը վշտացած, որ Անգլիայի բարեկամութեան համար գերմանական կայսրը այնքան բան զոհեց Աֆրիկայում, քանի որ շեղօլանդը ոչ մի կերպ չի կարող վարձատրութիւն համարել այնքան կորուստների փոխարէն:

Անգլիացիք և նոյն իսկ ներկայ մինիստրութեան հակառակորդները ստիպւած են խոստովանելու, որ լօրդ օֆ Սօլսբերին իւր այս ատուտութիւն մէջ Գերմանիայի հետ լաւ գործ է տարել: Նոքա զոհ են նկատենք, որ Վիլհելմ II-ը սորանով առաջին մեծ զիպլոմատիական գործն է որ կատարեց Բիսմարկի հրաժարականից յետոյ...

Հ.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ԲԱՅԺԱՆՈՐԳՆԵՐԻՆ «Մուրճ»-ի համարները մինչ այժմ մի քանի տեղեր ուղարկում էին համակիրներով (պոսիլկա) այն է՝ Բաքու, Երևան, Ագաբյու, Հաջատրխան, իսկ անցեալ տարի նաև Նուխի և Ալերտանդրոպոլ։ Գտնգրաններ լսած լինելով բաժանորդներից «Մուրճ»-ի համարները այդ եղանակով տեղ հասցնելու մասին, թէ սորա բաժանաչափ կանոնաւոր կերպով նոցա ձեռքը չեն հասնում, մենք վճռեցինք այսուհետ այլ ևս նաև չիշլած տեղերը ամեն մի բաժանորդին առանձին-առանձին ուղարկել «Մուրճ»-ի համարները։

ՎՐԻՊԱԿ։ Անցեալ № 6-ում, պ. Արշալույս Մխիթարեանի «Անադատ» ոտանաւորի մէջ, երես 860, վերջին տունը պէտք է կարգալ՝

Լուս է աշուիդ, այժմ անադատ,
Չկան ծաղիկ ու արտեր,
Անզու արծիւ միայն ազատ
Գիշատում են զխոկներ։

ԾՈՒՐՃՈՒ ԽՄԲԱԳԻՍՏԱՆ ՄԵՋ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱՎ ԳՐԵՆՐԸ:

Բ. Կ.

«ԾՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով.	12	—
ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻ. — «Ազգաբնակից թիւերը և ազգա- բնակչական շարժումները»	40	—
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հողատիրութիւնը և հասարա- կի թիւերը»	40	—
ԲՕԿ ԲԺՀԿ. — «Ֆիզիքական և մասսայի զարգացման մասին»	30	—
ԱՐԱՏՈՒՄԱՆԻՍ Լ. — «Закавказская хлебная тор- говля»	75	—
— «Закавказские шелкометаллические заводы»	80	—
ՊՈՇԵՆԱՆՅ ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» — (վէպ)	1	—
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (Ղ. Ղարցի)՝ Ման- կատաճութիւն.	50	—
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ. — «ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ» — (վէպ) հայ-կաթօլիկնե- րի կեանքից	1	—
ԼԵՑ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» — (վէպ)	50	—
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, ԲԺՀԿ. (Ղ. Ղարցի)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆ. ՄԻՓԱՆԻ ՀԻՒԱՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ» —	5	—
ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ ՍՈՂՈՄՈՆ. — «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ: (Կեանքից պատկեր)»	40	—
Հանապարհածախար խմբագրութեան վերայ է: Գրամի սեղ կա- րելի է ուղարկել պատի մարկաներ:		

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Մաքսօնիայում

ԴԻՐԵԿՏՐԻ ԻՆՃԵՆԵՐ Կ. ՎԵՑԵԼ

ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՃԵՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՑ.-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑ

23-ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս զպրոցը, որը գտանում է Միտվայի քաղաքում, Գերմանիայում (թաղապետություն Մաքսօնիայում), տալիս է մի ամբողջացրած կրթություն՝ ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԻ շինելու և զորա ամենամաս առարկաների հետ ծանոթացնելով համար. որպիսիք են՝ ելեքտրո-տեխնիկ և ջրաղացների շինությունը։
Սխառնական ուսումնով այդ հիմնարկությունը պատրաստում է տեխնիկական կրթությունների համար։

1. Ինժեներներ և կոնստրուկտորներ՝ մեքենաներ շինելու, ելեքտրո-տեխնիկ և ջրաղացներ շինելու համար։

2. Ապագա մեքենաների գործարանների տեխնիկ, որոնք իրենց պատրաստումների չափ պետք է հասկացողություն ունենան, այդ զպր. ր տալիս է պատշաճապ կրթություն։

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարաններ ունենալու համար, ուր հարկաւորում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փաշտեղծների գործարաններ, շոգի և ջրի աղացներ, մանկուլ, գործելու, ապակու, կրախմովի, չաքարի, ասեղների, պողպատե գրիչների, կահ-կարասիների, քիմիական գործարաններ, գալի, լուցկիի գործարաններ և այլն և այլն։

4. Դիրեկտորներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար լիցւած գործարանների համար։

Արհեստանոցների վարպետների զպրոցը պատրաստում է վարպետներ՝ այդ բոլոր տեսակ մեքենաները շինելու համար։

Ընդունելությունը լինում է ամեն տարւալ ապրիլի և հոկտեմբերի միջին։

ՏԵԽՆՈԳՈՒԹԻՒՆԸ ուսման առաջին զպրոցում, ճաշած աշակերտի ճախապատրաստություններին, լինում է $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարի, երկրորդ զրոյրոցում $1\frac{1}{2}$ տարի։

ՏԱՐԻՔԸ ընդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս։

Սույն 1889/90 թւականին բոլոր աշակերտողների թիւն է 886, որոնցից Ռուսաստանից՝ 66 հոգի։

Գպրոցի բոլոր միւս մանրամասնությունների համար կարելի է դիմել՝ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, որ ի միջի աչոց կարելի է իմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտվայի կեանքի, և զըպրոցի վարչությունն պահանջմունքների մասին։

23
q
r
ur-
h p f
ou,
r f
h
ad
ur-
h p f
ou f
ou
a-
q f
f l
ou

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագրւելու	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք տարւանը	4	ր.
Մի դրքովը	1	ր. 50 կ.

Ընդունուած է բաժանորդագրութիւն նաեւ մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վաշելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ծաւալը տարեցտարի մեծացնելը մանկամայն կախւած է բաժանորդագրութեան չափողութիւնից: Մաւալիցն է կախւած նիւթերի հարստութիւնը: Այդ պատճառով մենք յորդորում ենք մեր ներկայ բաժանորդներին՝ իրանց կողմից հարկաւոր ջանքը չը խնայել «Մուրճ»-ը իրանց ծանօթ շրջաններում տարածելու համար:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԱՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ կէս երեսի համար	6	ր.
„ քառորդ երեսի համար	4	ր.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաեւ յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցեն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտանւում է՝ Գանովեան փողոց, նախկին տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ бывш. Іоаннисіани), բոլորովին մօտ Երեւանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».